LĂMPI ROMANE TÂRZII ŞI PALEOBIZANTINE DIN FOSTA PROVINCIE DACIA*

ALEXANDRU DIACONESCU

Lămpile constituite un artefact tipic pentru civilizaţia greco-romană. Ele apar sporadic în lumea barbară, unde se foloseau probabil alte mijloace de iluminat decât cele bazate pe arderea unui fitil îmbibat cu ulei. Prin urmare, prezenţa unor lucerne în Dacia postaureliană trebuie pusă pe seama unei populaţii romanice, care continua obiceiurile şi mentalităţile din timpul provinciei. Evident că cele mai multe lucerne din Dacia postaureliană au fost produse de către meşterii locali ce continuau forme şi tehnici anterioare, sau care recurgeau la inovaţii sub imperiul necesităţilor de moment şi doar puţine exemplare au fost aduse din Imperiul roman târziu, sau apoi din cel paleobizantin. Dar întrucât importurile pot fi mai uşor încadrate cronologic, m-am hotărât să încep cu această categorie prezentarea lămpilor postaureliene de la noi, urmând ca, din motive de spaţiu, restul pieselor să facă obiectul unui studiu ce va apare ulterior. În articolul de faţă am avut în vedere doar opaiţele de lut ce provin din teritoriile abandonate prin retragerea aureliană şi care nu au mai revenit nicicând în Imperiul roman, excluzând din discuţie aşezările aflate în imediata vecinătate a Dunării (inclusiv Romula), deoarece ar fi fost incorect din punct de vedere metodologic să amestec localităţi din Imperiul târziu cu cele aflate sigur în afara acestuia.

Majoritatea lămpilor analizate în acest articol au fost deja publicate şi au fost datate, cu rare excepţii, în secolul IV. În realitate, aşa cum mă voi strădui să demonstrez mai jos, unele dintre aceste piese datează din secolul V, iar cele mai multe din secolul VI. Cum o atare încadrare cronologică e de mare importanţă pentru problema supravieţuirii civilizaţiei antice în bazinul carpatic, m-am văzut silit să fac ample divagaţii privind datarea şi încadrarea tipologică a fiecărei lucerne în parte. Un asemenea excurs mi s-a părut cu atât mai necesar, cu cât, nu numai la noi, dar şi în rest, datările avansate cu circa două decenii în urmă au fost vagi şi s-au bazat mai mult pe speculaţii de

* Realizarea acestui articol a fost posibilă datorită unei burse la Köln oferită de Fundaţia Fritz Thyssen, cu care ocazie am avut acces la bibliografia actuală a problemei. Ţin de asemenea să mulţumesc profesorului N. Gudea, care mi-a semnalat şi oferit spre consultare cartea lui M. Mackensen *[Mackensen 1992]* şi colegei V. Bolindeţ-Rusu care mi-a semnalat articolul lui C. Raynaud *[Raynaud 1987]*. Totodată se cuvin aduse aici mulţumiri conducerii şi colegilor de la muzeele din Alba Iulia, Cluj-Napoca, Deva, Oradea, Sarmizegetusa şi Sibiu, care mi-au facilitat examinarea directă a unor piese din studiul de faţă.

natură tipologică, decât pe observații stratigrafice sigure. Înregistrarea precisă a contextului descoperirii, ca și combinațiile de artefacte apărute la același nivel cronologic au așezat astăzi întreaga discuție pe un teren mult mai ferm decât puteau să o facă la vremea lor Loescke, Iványi, Menzel sau chiar Szentléleky.

După locul de proveniență am grupat opaițele de import în lămpi vest-mediteraneene, lămpi dunărene, respectiv grecești și syro-palestiniene. Pentru încadrarea tipologică am folosit în primul rând sistemul lui A. Provoost *[Provoost 1976]*, care are meritul de a fi cuprins într-o clasificare unică lucernele din întreg Imperiul roman.

LĂMPI VEST-MEDITERRANEENE

Opaițele din provinciile occidentale sunt cea mai bine cunoscută și studiată categorie de lămpi din Imperiul târziu. Numite în secolul trecut „opaițe egiptene" (căci primele piese apăruseră la Alexandria), apoi „opaițe creștine" (din cauza decorului de pe disc), ele pot fi grupate în două mari categorii, „opaițe nord-africane" și „opaițe italice". Ultimele sunt practic niște replici locale după cele dintâi și care cu timpul au căpătat o individualitate proprie. După o primă încercare de clasificare [*Pochl 1962*, apoi *Provoost 1970*], J. P. Hayes [*Hayes 1972*, p. 310—313] a creat pentru prima oară un sistem cronologic coerent, combinând analiza lămpilor nord-africane cu cea a sigillatelor ce provin din aceeași zonă. El a împărțit lămpile „nord-africane" în două categorii, I și II, fiecare cu câte două variante A și B. Datările avansate de el au părut unora prea târzii[1], dar cercetările ulterioare au împins unele variante spre perioade și mai recente [*Bailey 1980*, p. 384[2]]. În fine, în 1981, L. Anselmino și C. Pavolini, în *Atlante*, au reușit performanța reunirii tuturor pieselor cunoscute până la data respectivă, realizând o tipologie universal acceptată [cf. spre exemplu *Mackensen 1993*, Taf. X] (aici Pl. I), în care lămpile „nord-africane" în discuție se grupează în tipurile VIII și X, fiecare cu variante și subvariante. Ulterior această tipologie a fost adusă la zi [*Anselmino 1986* și *Pavolini 1986*]. O datare mai exactă a lămpilor nord-africane, și prin analogie și a celor italice, a putut fi făcută pe baza săpăturilor internaționale de la Cartagina. Aici, în contexte de secolul IV, lămpile tradiționale (așa numitele lămpi „cu pastile" și cele cu decor „în formă de pepene") sunt încă dominante. Opaițele „nord-africane", tip *Hayes* I, respectiv *Atlante* tip VIII, apar abia în ultimul sfert a secolului IV, pentru a domina în secolul următor[3]. La rândul lor,

[1] El s-a bazat pe săpăturile din agora Atenei, unde asemenea piese au apărut în contexte de sfârșit a secolului IV, pe unele descoperiri din Pannonia, unde asemenea lămpi nu păreau a depăși începuturile secolului V, și pe unele descoperiri din Sicilia, unde opaițele „nord-africane" au fost înregistrate începând cu mijlocul secolului IV [*Hayes 1972*, p. 310—311 și 313].

[2] El s-a bazat pe o informație verbală a lui Hayes, după care noile săpături de la Cartagina au confirmat că opaițele „nord-africane" nu au apărut înainte de 380.

[3] Merită aici amintite:

— complexul nr. XIV din sectorul lui Harvard Semitic Museum, datat la sfârșitul secolului IV, de unde provin 17 fragmente de lămpi tradiționale și nici unul de la o lampă de tip *Hayes* I/*Atlante* VIII [*Hayes 1976*, p. 70].

lămpile „nord-africane" de tip *Hayes* II, respectiv *Atlante* X, apar numai în cursul secolului V[4] și devin preponderente abia la sfârșitul acestui secol, pentru ca în VI să fie aproape singurul tip atestat[5]. Astfel sunt confirmate rezultatele săpăturilor franceze de la Setif, unde în nivelul IV, datat cu monede între 420—425, nu au apărut decât opaițe de tip *Hayes* I/*Atlante VIII* [*Février et alii 1970*, p. 139, fig. 32, nr. 87] și abia în nivelul 3, datat cu monede între 425—455, au fost găsite două opaițe de tip *Hayes* II/*Atlante* X A, 1, a [*Février et alii 1970*, p. 128 și fig. 28, nr. 34

— complexul XVII din sectorul Universității Michigan, datat la începutul sec. V, de unde provin două fragmente de lămpi tradiționale și un fragment de tip *Hayes* I/*Atlante* VIII, C, la [*Hayes 1978*, p. 115].

— în sectorul britanic de la „Avenue du président Habib Bourgiba" în contexte datate 360/380 nu există decât opaițe tradiționale [*Carthage III*, p. 12] și abia în cele datate *post* 400 apar lămpile *Hayes* I/*Atlante* VIII [*Hayes 1976*, p. 237 sqq].

— în sectorul Institutului arheologic german, într-un context datat cu monede post 388/395, au apărut alături de lămpile tradiționale opaițe de tip *Hayes* I/*Atlante* VIII A și C, 1 a/b [*Mackensen 1991*, p. 74], iar într-un context datat prin ceramică în ultima treime, sau ultimul sfert a secolului IV, au apărut lămpi de tip *Hayes* I/*Atlante* VIII B și C, 1 a. Peste el se găsește un nivel databil la sfârșitul lui IV de unde provin lămpi de tip *Hayes* I/*Atlante* VIII C, 1 a/b [*Mackensen 1991*, p. 85].

La aceste date trebuie adăugate rezultatele statistice:

— în sectorul misiunii americane (Michigan), în nivelurile de secol IV, opaițele de tip *Hayes* I B/*Atlante* VIII și IX reprezintă doar 5% din totalul lucernelor. În prima jumătate a sec. V ele devin 13% din total, dar își fac apariția și piese de tip *Hayes* II/*Atlante* X.

— în sectorul italian lipsesc contexte datate numai în sec. IV, iar în cele datate *ante* 425, lucernele în discuție reprezintă doar 3% din totalul lămpilor și abia în perioada 425—450 ele urcă până la 21%. În a doua jumătate a sec. V opaițele de tip *Hayes* I/*Atlante* VIII sunt majoritare [*Anselmino 1983*, p. 41, fig. 3—4 și *Anselmino et alii, Cartagine*, p. 171—175, fig. 7—10].

[4] Spre exemplu, pe lămpi de tip *Hayes* II A apar impresiuni cu o monedă emisă de Theodosius II în 430 [*Hayes 1972*, p. 313, nota 6, 1] care trebuie adăugat un opaiț fragmentar găsit în nivelul V de la Tropaeum Traiani, pe care editorii, deși au observat impresiunile monetare, nu l-au datat *post* 430, cum era firesc, ci „sec. IV—V", probabil din obișnuință: *Cătăniciu, Barnea 1979*, Fig. 164, 9[2] și p. 188]. Pentru datare în general v. *Bailey 1988*, p. 183 și *Mackensen 1993*, p. 151—152.

[5] În acest sens statisticile sunt de asemenea relevante:

— în sectorul cisternelor săpate de misiunea Universității Michigan lămpile de tip *Hayes* I/*Atlante* VIII sunt înlocuite de cele de tip *Hayes* II/*Atlante* X A, 1—2 la sfârșitul secolului V [*Riley 1981*, p. 89]. Lămpile *Hayes* II B apar doar în secolul VI, cum e cazul complexului XXVII, unde s-au găsit nu mai puțin de 13 fragmente din acest tip [*Riley 1981*, p. 85 sqq și mai ales p. 92, nr. 15—22, 24—26]. Aceeași situație fusese înregistrată și pentru depozite datate *post* 548/565 [*Hayes 1978*, p. 28, cf. și *Hayes* 1976, p. 58].

— în sectorul italian doar un fragment de tip *Hayes* II A este atestat înainte de 452 și numai câteva după această dată [*Atlante*, p. 207, *Anselmino 1982*, p. 161 și *eadem 1983*, p. 35] pentru ca numai în secolul VI opaițele de tip *Hayes* II/*Atlante* X să devină precumpănitoare și abia acum să dispară complet opaițele comune [*Anselmino et alii, Cartagine*, p. 171—175, fig 7—10].

— în săpăturile germane de la Kobbat Bent el Rey în contexte sigur datate pe la 500 lipsesc încă lămpile de tip *Atlante* X A, 1 a—b sau *Atlante* X A, 2 [*Mackensen 1993*, p. 152], iar în sectorul D. A. I., într-un complex dotat cu monede *post* 542/547 lipsesc deja lămpile *Hayes* I și există doar cele de tip II B [*Mackensen 1993*, p. 150—151], situație ce se repetă și pentru un context datat *post* 542/547 [*Mackensen 1993*, p. 152].

— într-un depozit de secolul V, într-un context datat pe la 475 apare o lampă de tip *Atlante* X A, 1/2 [*Neuru 1980*, p. 198, nr. L 11].

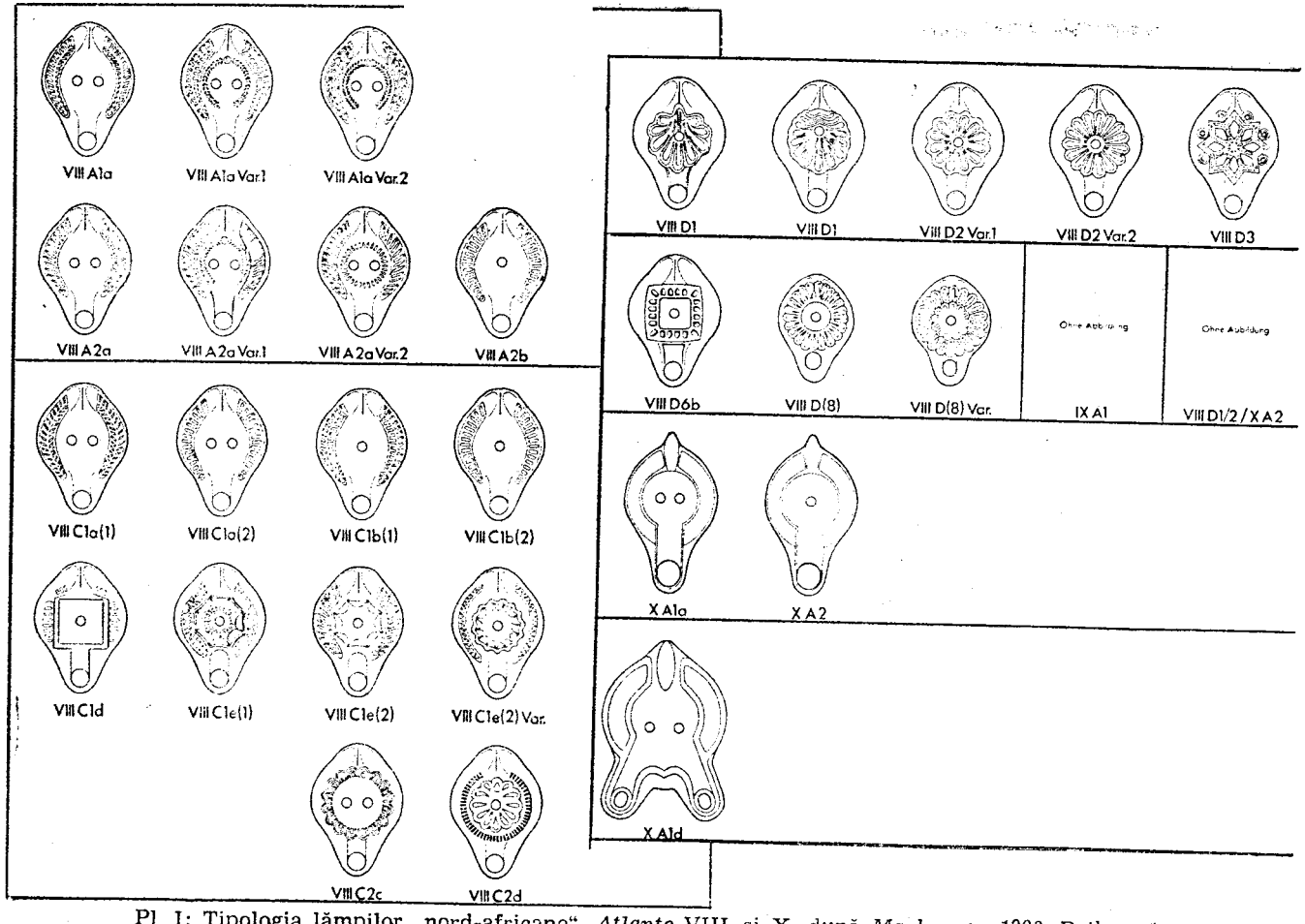

Pl. I: Tipologia lămpilor „nord-africane", *Atlante* VIII și X, după *Mackensen 1993*, Beilage 1.

și 35]. La concluzii similare a ajuns și misiunea italiană de la Tipasa [*Pavolini 1986*, p. 243—244]. În Sardinia lămpile „nord-africane" apar, în mod firesc, ceva mai târziu, după cum o dovedesc săpăturile de la Turris Libisonis [*Villedieu 1986*, p. 158 și tabelul nr. 6 de la p. 157[6]]. În fine, etapele de umplere a „fântânii lămpilor" din Corint confirmă datarea în secolul VI a lucernelor *Hayes* II/*Atlante* X [*Garet 1975*, p. 175 sqq[7]], pentru a nu mai pomeni faptul că asemenea lucerne apar până și în necropolele longobarde din Italia [*Zaccaria Ruggiu 1980*, p. 116 sqq].

Într-un mod similar au evoluat și studiile privind datarea lămpilor „italice", pe care A. Provoost [*Provoost 1970*, p. 46, tipurile 6 B și 6 C și *Provoost 1976*, p. 571] le plasa vag, între 325 și 400, pe motiv că ar trebui să fie cu ceva mai târzii decât cele „nord-africane". Ulterior D. M. Bailey [*Bailey 1980*, p. 383—384] a adus discuția pe un teren mai ferm decât simplele speculații tipologice, conchizând că tipul său S (i) trebuie datat între 375 și 450[8]. Cronologia sa a fost confirmată de săpăturile ulterioare de la Ostia, unde lucerne „italice" de tip *Bailey* S (i) apar abia în contexte de secolul V [*Anselmino et alii, Ostia*, p. 56 și fig. 8[9]], precum și de săpăturile de la templul Magnei Mater din Roma, unde acest gen de opaițe apar într-un nivel datat 430—475 și unde ele reprezintă deja 76% din totalul lămpilor [*Carignani et alii 1986*, p. 32, fig. 4[10]].

1. Opaiț „nord-african" (Pl. II/1, a—c) de tip *Hayes 1972*, I B; *Provoost 1976*, specia V, tipul 7, varianta 2; *Atlante*, forma VIII, C, 2, c. Provine de la Potaissa, din colecția Téglás și a fost păstrat o vreme la muzeul din Oradea (inventar nou INV 1245), de unde a dispărut prin anii '70 [*Dumitrașcu 1990*, nota 43] astfel încât datele tehnice reproduce aici sunt culese din bibliografie, un examen direct al piesei nemaifiind posibil. Publicat mai întâi ca provenind dintr-un loc neprecizat din Transilvania [*Russu 1958*, p. 327—328, nr. 13, fig. 13, iar pentru restul bibliografiei *Gudea, Ghiurco 1988*, p. 148, A.f.a.1. și *Dumitrașcu 1990*, p. 53, nr. 27], opațiul a fost identificat ulterior ca aparținând inițial colecției

[6] Aici lămpile de tip *Hayes* I/*Atlante* VIII, apar abia în nivelul IV, datat în perioada 425—475. În nivelul V, din perioada 475—500, acestea continuă să existe dar încep să se impună opaițele de tip *Hayes* II/*Atlante* X.

[7] Umplerea fântânii a început la granița dintre secolele IV și V, dar a continuat până în a doua jumătate a sec. VI. În contextele de secolul V lămpile *Hayes* II/*Atlante* X sunt încă rare, pentru ca, pe la mijlocul sec. VI prezența lor să devină masivă (28% din totalul lămpilor, ceea ce este foarte mult pentru un activ centru producător de opaițe, cum a fost Corintul acelei epoci, unde nu erau de așteptat atâtea importuri).

[8] În afara contribuțiilor lui Hayes referitoare la datarea opaițelor africane, cunoscute la acea vreme, el s-a bazat pe o piesă de origine tunisiană și care a stat ca model pentru opaițele de tip „italic", găsită în Pannonia, într-un mormânt, în asociere cu o monedă de la Constantin al II-lea [*Sági 1960*, Pl. XCIV/4].

[9] În straturile de secolul IV nu s-au găsit replici italice după lămpile „nord-africane", ci numai opaițe central-italice „cu globule", care reprezentau 94% din totalul lucernelor, precum și importuri din Tunisia sau Tripolitania și care reprezentau restul de 6%.

[10] Datarea nivelului a fost făcută de autori prin similitudine cu cel de la *schola praeconum*, care a putut fi clar încadrat cu monede în perioada 430—475 [*Carignani et alii 1986*, p. 27—28].

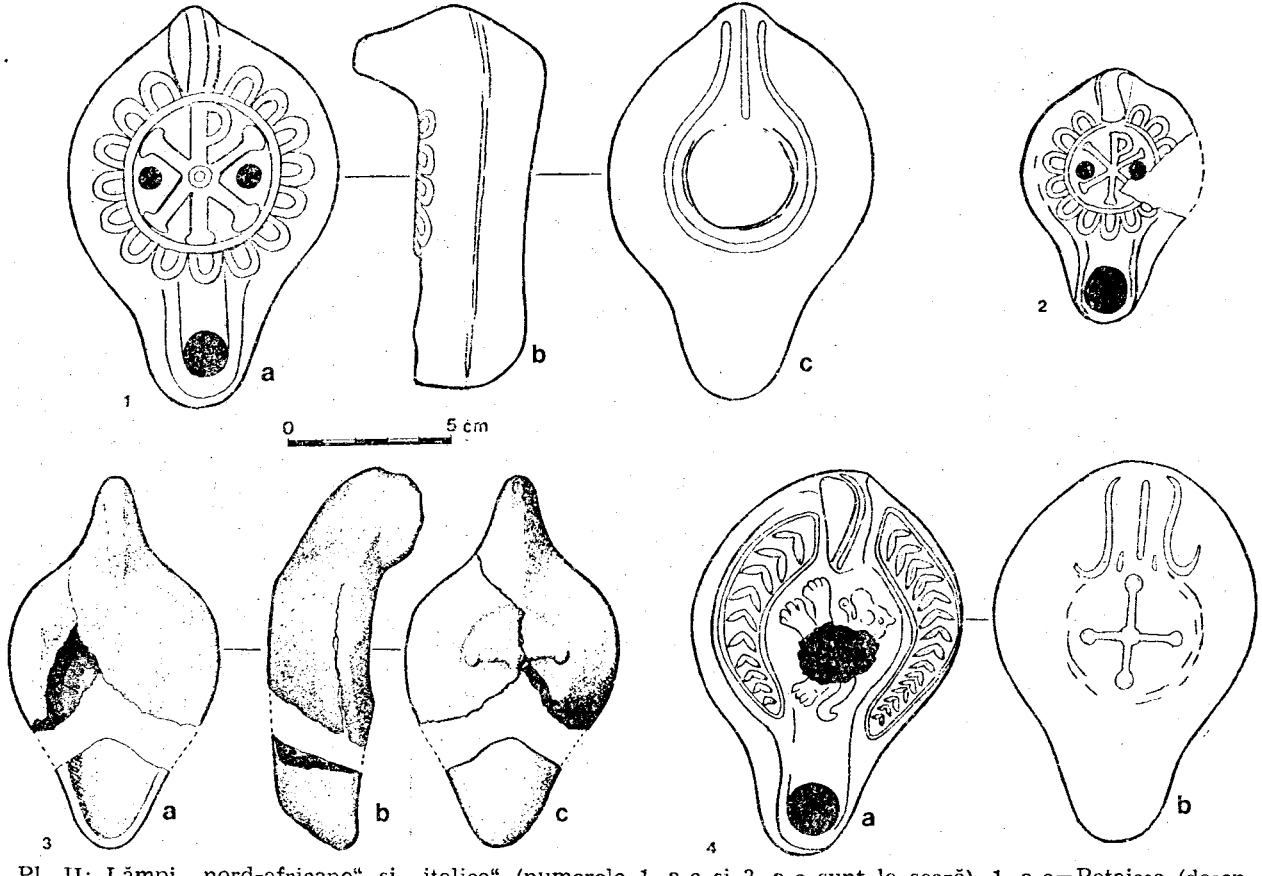

Pl. II: Lămpi „nord-africane" şi „italice" (numerele 1, a-c şi 3, a-c sunt la scară). 1. a-c=Potaissa (desen adus la scară după *Gudea, Ghiurco 1988*, Pl. VI); 2=Générac (după *Raynaud 1978*, Fig. 4/338); 3, a-c=Sarmizegetusa (desen după natură); 4=Împrejurimile Veronei (după *Grazziani-Abbiani 1969*, Tav. XXXV—XXXVI).

Téglás [*Rusu 1991*, p. 90, nota 38] și deci ca fiind originar din zona Potaissei antice.

Lampa, cu o lungime totală de 11 cm, era lucrată dintr-o pastă fină de culoare cărămizie și are corpul discoidal, cu ciocul bine individualizat, amintind de „Firmalampen". Discul concav, prevăzut cu două orificii de alimentare simetrice, este decorat cu un *chrismon* simplu, care are capetele hastelor îngroșate. Decorul de pe umăr, în formă de ove, înconjoară întreg discul, fiind întrerupt doar de mâner (aceasta e o trăsătură definitoare pentru varianta în care am încadrat piesa). Ansa e plină, iar fundul plat e decorat cu obișnuitul motiv „în formă de liră", prelungit printr-un sector de cerc care îi subliniază baza.

Lucerne absolut identice cu cea de la Potaissa sunt relativ puține: cinci în nordul Africii, din care patru în Tripolitania [*Joly 1974*, nr. 1 040, 1 041, 1 042, Tav. XLVI și fig. 4, din Sabratha și *Mackensen 1993*, p. 150/151 din Kobbat Bent el Rey], una în Maroc [*Ponsich 1961*, p. 362, Pl. XXVII] și una în Tunisia [*Atlante* p. 196]. Alte patru opaițe provin din vestul Mediteranei: unul din Sardinia [*Sotgiu 1968*, nr. 494], unul de la Roma [*Pochl 1962*, p. 224, Taf. 25/7][11], altul de la Ostia [*Atlante*, Tav. CLVIII, 3] și unul din sudul Franței [*Raynaud 1987*, Fig. 4/338]. În fine, o lampă de acest fel a fost găsită în Austria [*Pochl 1962*, Taf. 25/1 și *Werner 1969*, p. 163, Taf. 31/19][12]. Cu excepția penultimei piese, lămpile citate nu au fost găsite în contexte stratigrafice clare, ceea ce crează dificultăți în datarea acestei categorii. Am arătat mai sus că datarea primelor variante de opaițe „nord-africane", tip *Atlante* VIII A, 1, a/b și C, 1, a/b, trebuie făcută cel mai devreme în ultima treime a secolului IV. După M. Mackensen [*Mackensen 1993*, p. 148] problema începuturilor producerii tipurilor VIII A, 2 și C, 1, c—f, respectiv C, 2, a—f, este mai dificilă, căci ele par să lipsească din contexte de la sfârșitul lui IV și începutul lui V[13]. E drept că cercetătorul german a manifestat prudență în afirmațiile sale observând că unele din tipurile în discuție reprezintă serii scurte, cu o perioadă restrânsă de circulație [*ibidem*]. Problema începuturilor producției de lămpi de felul celei de la Potaissa a fost în realitate tranșată de publicarea relativ recentă a unui mic atelier de opaițe de la Générac, lângă Nîmes, și care funcționa pe la 365[14]. De aici provine, o

[11] În *Atlante* p. 196 e citat un opaiț de acest tip din Roma, dar nu mi-am putut da seama dacă este aceeași piesă cu cea amintită de Pochl, sau nu. *Pochl 1962*, p. 224, nota 20, afirmă că lampa de la Taf. 25/7 e luată din catalogul unei expoziții și prin urmare nu putea furniza o trimitere bibliografică clară, de unde îndoiala mea în ceea ce privește identitatea celor două piese.

[12] Mai poate fi aici semnalată o piesă întreagă, dar cu loc de descoperire necunoscut [*Garbsch, Overbeck 1989*, nr. 47].

[13] Pentru lămpile de forma VIII C, 2, găsite în contexte stratigrafice sigure, nu se puteau cita decât două exemple în momentul redactării lui *Atlante:* unul din varianta VIII C, 2 a, găsit în Gallia și unul din varianta VIII C, 2 f, găsit în Tunisia, ambele în niveluri datate în a doua jumătate a secolului V [*Atlante*, p. 195], ceea ce este relevant pentru circulația tipului, nu și pentru începuturile producției.

[14] Din zona atelierului provin 21 de monede, care au fost emise între 330 și 364. Absența unor piese de la Valentinian, altfel prezente în regiune, indică faptul că atelierul a fost abandonat nu mult *după* emiterea ultimelor monede. În mod inexplicabil autorul consideră anul 364 ca *terminus ante quem*, iar anul 330 ca *terminus post quem*, datând astfel situl între 330 și 365 [*Raymond 1987*,

piesă identică cu a noastră şi pe care am considerat util să o reproduc la Pl. II/2.

Prin urmare lămpile de tip *Atlante* VIII C, 2, c, erau fabricate în vestul Mediteranei în a doua jumătate a secolului IV şi probabil la începutul celui următor. Ca şi piesa de la Lorenzberg bei Epfach, din Austria (v. *supra*), cea de la Potaissa trebuie să fi venit dinspre Italia de nord, unde Aquileia pare să fi jucat un rol important în răspândirea lămpilor de factură vest-mediteraneană [*Pochl 1962*, p. 228. Pentru centrele de producţie şi iradierea lor v. *Balil 1982*, p. 163]. În Dacia lampa trebuie să fi ajuns pe la sfârşitul secolului IV, sau la începutul celui următor, probabil înainte de 425, când hunii trec din nordul Mării Negre în Pannonia şi ameninţă Imperiul de apus.

2. Copie locală, după un opaiţ de tip „italic" (Pl. II/3, a—c), *Provoost 1970*, tip 6 B şi 6 C; *Provoost 1976*, specia V, tip 6, varianta 3; *Bailey 1980*, tip S (i)/(iii).

Opaiţul, descoperit la Sarmizegetusa în groapa de alimentare a unui cuptor ceramic postaurelian[15], a fost deja semnalat [*Rusu 1991*, Pl. VI/7 şi nota 38, p. 90[16]] şi se păstrează la muzeul sitului arheologic din localitate.

Pasta e semifină cu pietricele şi mică. Fiind arsă uniform şi complet, ea are o culoare ocru-portocalie. Nu există nici urmă de angobă.

---

p. 384]. Dacă atelierul ar fi durat 35 de ani, adică circa o generaţie, s-ar fi găsit baterii de cuptoare şi întregul ansamblu ar fi avut un cu totul alt aspect. Cum durata de funcţionare a cuptorului, eventual a cuptoarelor, a fost evident foarte scurtă, monedele emise la 330 nu ne spun nimic pentru datare, decât că ele puteau circula şi 30 de ani mai târziu. În schimb monedele din 364 au fost cu siguranţă emise când situl încă mai funcţiona. Abia *după* achiziţionarea şi pierderea unei asemenea monede cuptorul de opaiţe putea fi abandonat. Prin urmare, logic este să ne gândim că micul atelier a funcţionat prin anii '60 ai secolului IV şi nu mai devreme.

[15] În anul 1981 un şanţ de irigaţie a intersectat mai multe clădiri aflate la est de zidul oriental de incintă al coloniei. Obiectivul a fost semnalat cercetătorilor de către doi copii, care au adus la baza arheologică două lămpi găsite în şanţul respectiv. I. Piso, care a văzut cele două piese, a consemnat în jurnalul de săpătură că acestea sunt două „opaiţe piriforme", postaureliene. În zilele următoare I. Piso şi V. Sandor, pe atunci student, au efectuat un sondaj în locul unde copiii afirmau că au găsit cele două lucerne. A fost identificată gura unui cuptor de ars ceramică şi a fost săpată groapa de alimentare a acestuia, plină cu material. Fragmentele de vase au fost împachetate după spălare în două cutii, având bilete cu datele necesare privind proveniența. Obiectivul a primit denumirea convenţională EM 23 şi a fost cercetat succesiv mai mulţi ani. Împreună cu M. Dawson, I. Piso şi C. Opreanu, avem în pregătire un raport final asupra săpăturilor. În anul 1985, când am început prelucrarea materialului din cuptor, am găsit în cutia cu ceramică din groapa de alimentare opaiţul care face obiectul prezentării de faţă. Fiind fragmentar, fusese spălat şi aşezat într-o pungă separată, cu un bilet propriu ce-i indica precis proveniența, dar fără ca cineva să-i fi remarcat crucea de pe fund. Am insistat asupra acestor detalii anecdotice întrucât opaiţul are o importanţă deosebită pentru datarea cuptorului. Ceramica ce provine din camera de ardere este identică cu cea din groapa de alimentare şi va fi prezentată într-un articol separat. Din punct de vedere stratigrafic cuptorul este postroman, dar materialul ceramic e de certă tradiţie romană, aşa încât doar printr-o datare precisă a opaiţului poate fi încadrat cronologic exact şi cuptorul. Din păcate, cu toate străduinţile noastre, nu am mai putut găsi cele două opaiţe „piriforme".

[16] Opaiţul nu este însă cel publicat de C. Băluţă (v. mai jos nr. 6), cum lasă să se înţeleagă autorul.

S-a păstrat doar partea inferioară a ciocului și corpul fără disc (lungimea actuală a fragmentului de corp e de 8,5 cm, iar întreaga lucernă va fi avut circa 11,8 cm). Forma este cea a lămpilor „italice", cu o trecere lină de la corp la cioc (în cazul lucernelor „nord-africane", ce derivă direct din „Firmalampen", ciocul e clar delimitat de corp). Ansa e plină și a fost ajustată cu mâna după turnare, de unde amprentele digitale vizibile de o parte și de alta a ei. Fundul e circular și ușor concav, având imprimată încă din matriță o cruce în relief, cu buton central și butoni la capetele brațelor. Relieful e destul de estompat. Din umăr s-a păstrat prea puțin pentru a putea fi descifrate eventuale urme de decor.

Opaițul de la Sarmizegetusa a fost copiat după o lampă „italică" de felul celei descoperite lângă Verona [*Grazziani-Abbiani 1969*, p. 170, nr. 560, Tav. XXXV; fig. 100 și Tav. XXXVI; fig. 101], reprodusă aici la Pl. II/4, a—b și care se poate încadra în tipul *Bailey* S(i). O simplă comparare a formei corpului, ca și a crucii de pe fund, mă dispensează de alte comentarii. Singurele diferențe constau în faptul că ansa lămpii de la Sarmizegetusa este plasată mai spre spate, ca la opaițele „nord-africane" mai târzii (cf. spre exemplu, mai jos, nr. 3, 4 și 5) și ca la copiile italice după acestea, încadrabile în grupa *Bailey* S(iii), care se datează în a doua jumătate a secolului V și în secolul VI (*Bailey 1980*, p. 386—387). În plus, la Sarmizegetusa crucea a fost incizată încă pe matriță, pe când la lucerna de lângă Verona crucea fusese incizată direct de fundul piesei

Am arătat deja mai sus că opaițele „italice" tip *Bailey* S(i) se datează în perioada 375—450. Prin urmare copia de la Sarmizegetusa se putea realiza cel mai devreme la sfârșitul secolului IV, dacă nu, mai degrabă, în cursul secolului V. Cum însă corpul cu ansa dată spre spate se apropie mai degrabă de tipul *Bailey* S(iii), înclin spre o datare către mijlocul secolului V, dacă nu mai târziu. La ora respectivă semnalul de pe fundul lămpii nu mai poate fi interpretat drept un simplu „semn de olar", cum înclină să creadă M. Grazziani-Abbiani [*Grazziani-Abbiani 1969*, p. 170 nr. 560]. E drept că pe lămpile egiptene în „formă de broască" (Froschlampen) apar tot felul de simboluri geometrice, cum ar fi roți cu șase spițe, cruci gammate, cruci simple etc. [*Michelucci 1975*, nr. 242, 243 și 246, care au cruce pe fund, sau nr. 235, 246 și 292, care au cruce gammată] și că acestea se datează începând cu secolele II—III și până în secolele V—VI [*ibidem*, p. 70]. Exemplarele care au semne geometrice de olar se datează însă cel mai devreme în sec IV [*ibidem*, p. 67], iar începând cu perioada coptă singularul semn pe care îl întâlnim este crucea, eventual dublată de inscripții creștine pe discul opaițului. În acest caz opțiunea meșterului nu mai poate fi întâmplătoare, căci începând cu secolul V crucea nu mai putea fi percepută ca un semn oarecare, ceea ce și explică dispariția oricăror altor semne geometrice de pe fundul lămpilor de sec. V și VI. Crucea apare în această poziție pe încă un opait similar cu al nostru, provenind din Tunisia [*Deneauve 1974*, fig. 14, nr. 44—45] și care poate fi încadrat în forma *Atlante* VIII D, 5 și datează deci din a doua jumătate a secolului V [*Atlante*, p. 195 și Tav. CLIX, 1 a—b; *Mackensen 1993*, p. 149]. Tot o cruce timpurie, de sec. V, apare pe fundul unui opaiț de tip

attic de la Corint, recunoscută ca simbol creştin de către O. Broneer [*Broneer 1930*, nr. 934, fig. 163; tipul XXXVIII]. În rest, crucea apare frecvent pe fundul unor lămpi paleobizantine de sec. V—VII din agora Atenei [*Perlzweig 1961*, nr. 373, 2 647, 2 699, 2 711, 2 842, 2 939] şi exemplele pot continua, dar ele nu mai au nici o valoare tipologică sau cronologică. Încadrarea lucernei de la Sarmizegetuza am făcut-o pe alte criterii decât cele ale unui element singular cum ar fi crucea. O dată stabilită însă datarea lămpii în sec. V, cred că se poate afirma şi caracterul creştin al semnului de pe fund[17]].

3. Opaiţ „nord-african" (Pl. III/1, a—d), tip *Hayes 1972*, II A; *Provoost 1976*, specia V, tipul 9, varianta 2; *Atlante* forma X A, 1, a. Păstrat la muzeul din Oradea (inv. 1 195), provine de la Potaissa ca şi piesa nr. 1 [*Rusu 1991*, p. 90, nota 38]. În inventarul lui Téglás el poartă numărul 666 [*Bajusz 1980*, p. 384] şi a fost corect încadrat de proprietarul colecţiei între „opaiţele egiptene", nume folosit pentru opaiţele „nord-africane" în secolul trecut. Publicat mai întâi de I. I. Russu [*Russu 1958*, p. 329, nr. 14, fig. 14], a fost unanim datat în secolul IV, cel mult V [*Gudea, Ghiurco 1988*, A, f, b, 2, cu bibliografia anterioară. Cf. şi *Dumitraşcu 1990*, p. 51—52, nr. 26].

Opaiţului de la Potaissa îi lipseşte ciocul, astfel încât actualmente are o lungime de 10 cm. Lucrat dintr-o pastă fină, uşor poroasă, uniform arsă, el are o culoare brun-portocalie şi o angobă de aceiaşi nuanţă. Lucerna are aceeaşi formă ca şi nr. 1, doar că discul nu mai este concav, ci plat şi este decorat cu o cruce care are capetele braţelor lăţite. În centrul ei se găsesc două cercuri concentrice şi pe haste se disting mai multe pastile. Deasupra hastei verticale se mai găseşte o pastilă şi în stânga un cerc. De o parte şi alta a crucii sunt două orificii de alimentare. Canalul e deschis, comunicând cu discul, iar ciocul e parţial rupt. Umărul nu mai e oblic, ca la piesa nr. 1, ci plat şi e decorat cu ştampile în relief. În partea stângă, spre cioc, se distinge o rozetă care are în centru o cruce minusculă şi într-o parte o bară cu două puncte ca un „fi". Urmează o ştampilă ce reproduce un motiv vegetal, cu patru petale, apoi o ştampilă în formă de rozetă simplă şi în fine, spre ansă, o ştampilă de formă aproximativ pătrată, cu bordură dublă şi care are în centru o cruce simplă, înconjurată de patru pastile. În dreapta alternează motivul rozetei cu cel al florii cu patru petale. Ansa care e plină se prelungeşte spre bază printr-o nervură. Fundul este inelar. Toate aceste elemente sunt tipice şi permit încadrarea fără ezitare a lămpii de la Potaissa între cele „nord-africane" de tip *Atlante* X A, 1, a.

Am arătat deja că aceste lucerne se datează la sfârşitul secolului V şi în secolul VI, cu precădere în prima sa jumătate, când ele înlocuiesc opaiţele de tipul VIII. Pentru piesa de la Potaissa un mijloc suplimentar de încadrare cronologică îl constituie crucea cu capetele braţelor lăţite şi decorată cu cercuri şi pastile, care este un motiv tipic în sigillatele africane din stilul E (i) [*Hayes 1972*, motivul 311,

[17] Un raţionament similar au emis şi N. Gudea şi I. Ghiurco, care au subliniat în mai multe rânduri că la obiectele „de epocă creştină" caracterul simbolisticii devine indiscutabil [de exemplu *Gudea, Ghiurco 1988*, p. 127, sau grupa A, f, d].

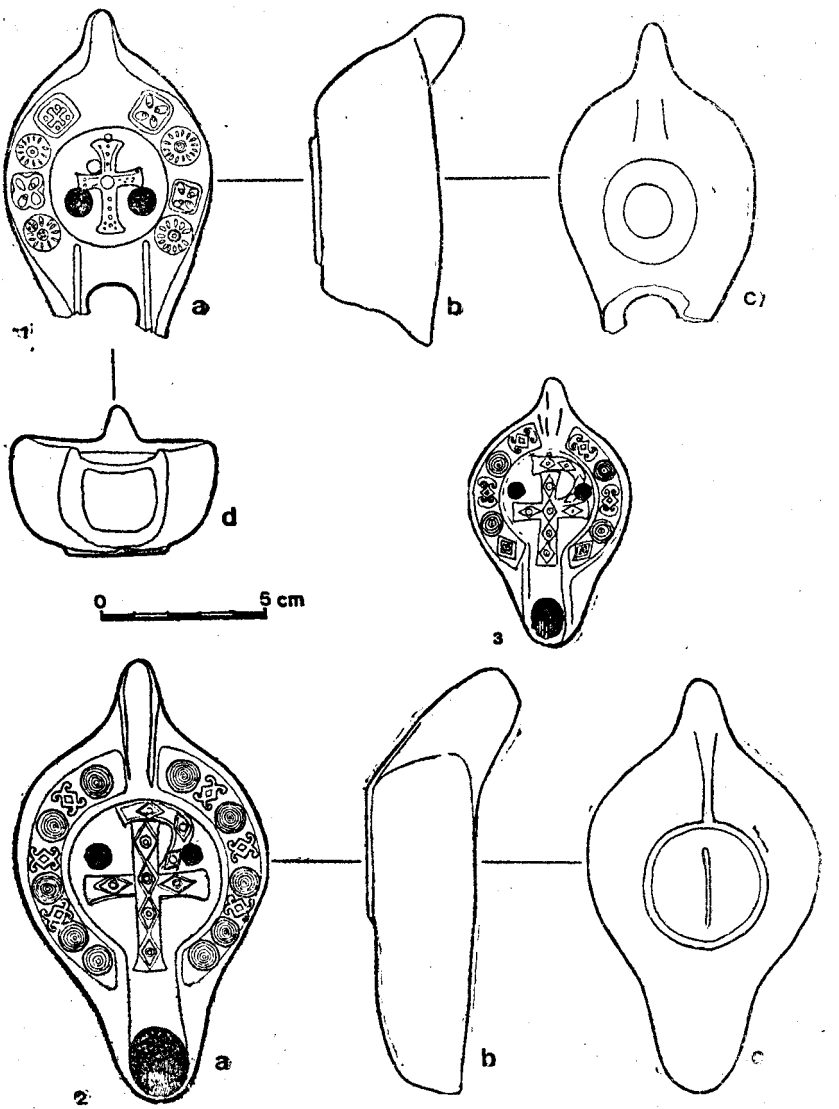

Pl. III: Lămpi „nord-africane" (desene la scară). 1, a—d=Potaissa (desen după natură); 2, a—c=Apulum (desen după natură). 3. Mactar (desen după *Bourgeois 1980*, Pl. VIII).

p. 277, fig. 56; *Atlante*, p. 130, ștampila 236, Tav. LIX, b, nr. 46], ce poate fi datat între 480 și 540 [*Atlante*, p. 124]. Prin urmare opaițul nostru a fost produs în vestul Mediteranei cel mai devreme la sfârșitul secolului V și a putut ajunge în Dacia în prima jumătate a secolului VI.

4. Opaiț „nord-african" (Pl. III/2, a—c), de tip *Hayes 1972*, II B; *Provoost 1976*, V, 9, 2; *Atlante* X A, 1, a. Provine de la Apulum și aparține vechilor colecții ale muzeului din Sibiu (inv. nou 7 492; inv. vechi

A. 3 513). Semnalat încă din 1851, a fost publicat de nenumărate ori [*Gudea, Ghiurco 1988*, p. 148—149, A, f, b, 1, cu restul bibliografiei] şi a fost datat până acum în secolul IV.

Lampa are 13,2 cm lungime, dacă măsurăm şi ansa, puternic înclinată spre spate. Ea este confecţionată dintr-o pastă fină, săpunoasă, de culoare roz, cu pigmenţi ruginii. Pe toată suprafaţa a avut o angobă albă, cu o uşoară tentă roz-gălbuie. Corpul e discoidal, umărul e plat, dar discul e uşor concav. Canalul deschis şi discul sunt mărginite de o bordură simplă. Ansa e plină şi puternic înclinată spre spate. Fundul circular e plat şi e înconjurat de un inel ce se prelungeşte spre ansă printr-o nervură. Pe fund se distinge un semn de olar, foarte estompat, de forma unei nervuri. Decorul de pe umăr e alcătuit din cercuri concentrice alternate cu romburi ce au la capete volute. Am lăsat la urmă decorul de pe disc deoarece el prezintă un caz aparte. După ştiinţa mea, toţi editorii piesei au văzut aici o cruce latină decorată cu romburi şi încadrată de cele două orificii de alimentare. În realitate pe disc se găseşte o cruce monogramată. Ansa lui P, decorată tot cu romburi, este mai slab imprimată şi e străpunsă de unul din orificiile de alimentare. O piesă aproape identică provine de la Mactar (Pl. IV/3), doar că ştampilele de pe umăr sunt aşezate uşor altfel decât la Apulum [*Bourgeois 1980*, p. 72, nr. 39, Pl. VIIII.

Lămpile de tip *Hayes 1972* II B sunt prezente în contexte de secolul VI şi din prima jumătate a lui VII[18]. Pentru o încadrare cronologică mai precisă trebuie însă să recurgem la analiza decorului. Motivul de pe disc este rar. Crucea cu romburi reprezintă un motiv tipic pentru sigillatele nord-africane [*Hayes 1972*, p. 279—281, Fig. 57, motivul 330—333; *Atlante*, p. 131, Tav. LX, nr. 9—13, motivul 260—264], care apare numai în stilul E (ii), a cărui datare certă este 525—600 [*Hayes* 1972, p. 222; *Atlante*, p. 124]. E drept că pe sigillate nu e atestată crucea monogramată decorată cu romburi, ci numai crucea simplă. Pe ceramică crucile monogramate apar numai în stilul D [*Hayes 1972*, p. 273—275, Fig. 54; *Atlante*, p. 131—132, Tav. LXI, nr. 11 şi 12, respectiv ştampilele nr. 197 şi 198], datat 440—500 şi în stilul E (i) [*Hayes 1972*, p. 275—277, Fig. 53, f—m], datat între 480—540 [*Hayes 1972*, p. 221—222; *Atlante*, p. 124]. Dar în toate aceste cazuri crucile monogramate, ca şi cele simple, sunt decorate numai cu pastile şi cercuri. În schimb pe opaiţele de tip *Hayes 1972*, II B, cum este al nostru, apar atât cruci simple cât şi monogramate [*Hayes 1972*, p. 312 şi nota 15, cu exemple de cruci simple şi cruci monogramate decorate la fel], astfel încât motivul de pe opaiţul de la Apulum nu este decât o variantă a crucii decorate cu romburi şi poate fi datat prin analogie în aceeaşi perioadă, 525—600.

[18] În săpăturile italiene de la Cartagina opaiţele de tip *Hayes* II B, apar până în primele decenii ale secolului VII [*Anselmino 1982*, p. 162]. Aceeaşi situaţie a fost constatată şi în sectorul Institutului arheologic german [*Mackensen 1993*, p. 635]. Tot în prima jumătate a lui VII se datează şi depozitul nr. XXIX din sectorul Universităţii Michigan, de unde provin numeroase lămpi de felul celor în discuţie [*Riley 1981*, p. 106, nr. 37—43]. În săpăturile britanice de la Av. H. Bourgiba, în contexte datate clar *post* 580/602, sau *post* 602/611, au apărut asemenea lucerne încadrate de autori în forma 1, clasa M [*Fulford, Peacock 1984*, p. 234 sqq. şi mai ales p. 237].

Cât privește decorația umărului, singurul motiv tipic și asupra căruia merită să insistăm este rombul terminat cu volute. Din păcate el este foarte rar în ceramica africană. Până acum e atestat doar în stilul D [*Hayes 1972*, p. 248, motivul 103, Fig. 44] și la El Mahrine în cadrul decorului III. 1 [*Mackensen 1993*, p. 582, tipul 250, Taf. 21, 11—12], databil între 470—510 [*Mackensen 1993*, p. 424][19].

În concluzie, lucerna de la Apulum combină elemente timpurii, din perioada 440—510 (motivul rombului terminat cu volute), cu motive târzii, din perioada 525—600 (crucea decorată cu romburi). Cum crucile monogramate nu sunt atestate decât până în 540, putem plasa perioada de producere a opaițului nostru între 525 și 540. El va fi ajuns în Dacia pe la mijlocul secolului VI.

5. Opaiț „nord-african" (Pl. IV/1, a—c), *Hayes 1972*, tip II A; *Provoost 1976*, V, 9, 2; *Atlante* X A, 2. Provine de la Apulum și se păstrează în colecțiile muzeului din Sibiu (inv. nou 7 486; inv. vechi 13 507). Publicat mai întâi de K. Horedt [*Horedt 1945*, p. 166, nr. 3, pl. I/5] a fost datat până acum în secolul IV [*Gudea, Ghiurco 1988*, p. 157, A, f, d, 5, cu restul bibliografiei].

Lampa are o lungime de 13,8 cm. Pasta este fină, dar ușor poroasă și are o culoare roșu cărămizie. Nu se vede nici o urmă de angobă sau de firnis. Forma generală a corpului este ca și la piesele precedente. Încadrarea în tipul *Atlante* X A, 2 se bazează pe existența unui singur orificiu de alimentare, plasat în centrul discului, la care se adaugă unul suplimentar, mai mic, plasat pe canal, precum și pe motivul floral care decorează discul. Decorul de pe umăr constă din puncte și o linie în zigzag. Pe fund se găsește obișnuitul motiv în „formă de lră", având în centru o palmetă stilizată.

Opaițe de tip *Atlante* X A, 2, au fost descoperite în Italia și în Grecia, în contexte de secol V și adesea asociate cu cele de tip X A, 1, a, discutate anterior [*Atlante*, p. 200]. Pe opaițele italice nu am întâlnit decorul de pe umărul lămpii de la Apulum, în schimb el apare pe opaițe grecești, de alt tip însă decât opaițul de la Apulum[20]. Aceste analogii de decor arată că lampa de la noi putea fi o copie după opaițele africane, realizată în răsăritul Imperiului. Cum lucernele de tip *Atlante* X A, 2 *se* datează între 425—500, așa cum arătam mai sus, opaițul de la Apulum putea ajunge aici pe la mijlocul sau în a doua jumătate a secolului V, probabil dinspre Balcani.

---

[19] El apare și în cazul sigillatelor est-mediteraneene (Late Roman C), unde constituie motivul nr. 16 [*Hayes 1972*, p. 353, Fig. 73], caracteristic pentru grupul ceramic II din agora Atenei, care este prezent aici în nivelul datat 460/475—490 [*Hayes 1972*, p. 349]. Cum însă opaițul de la Apulum este absolut tipic pentru producția nord-africană, nu cred că poate fi judecat după sigillatele orientale.

[20] Pe de o parte este vorba despre opaițe circulare de tip *Provoost 1976*, specia IV, tipul 4 și care provin dintr-un depozit de la Antiochia pe Orontes [*Waage 1941*, p. 70 și nr. 138, Fig. 79; nr. XXX, Fig. 92/6]. Depozitul pare a se fi constituit prin distrugerea unui atelier sau a unui magazin de opaițe, pe care Waage le datează în secolul V, pe criterii tipologice, fără a avea însă vreun argument stratigrafic. Același motiv zigzagat apare și pe o lampă din Argos, de tip *Provoost 1976*, IV, 3, 6, datată în secolul IV [*Bovon 1966*, nr. 516].

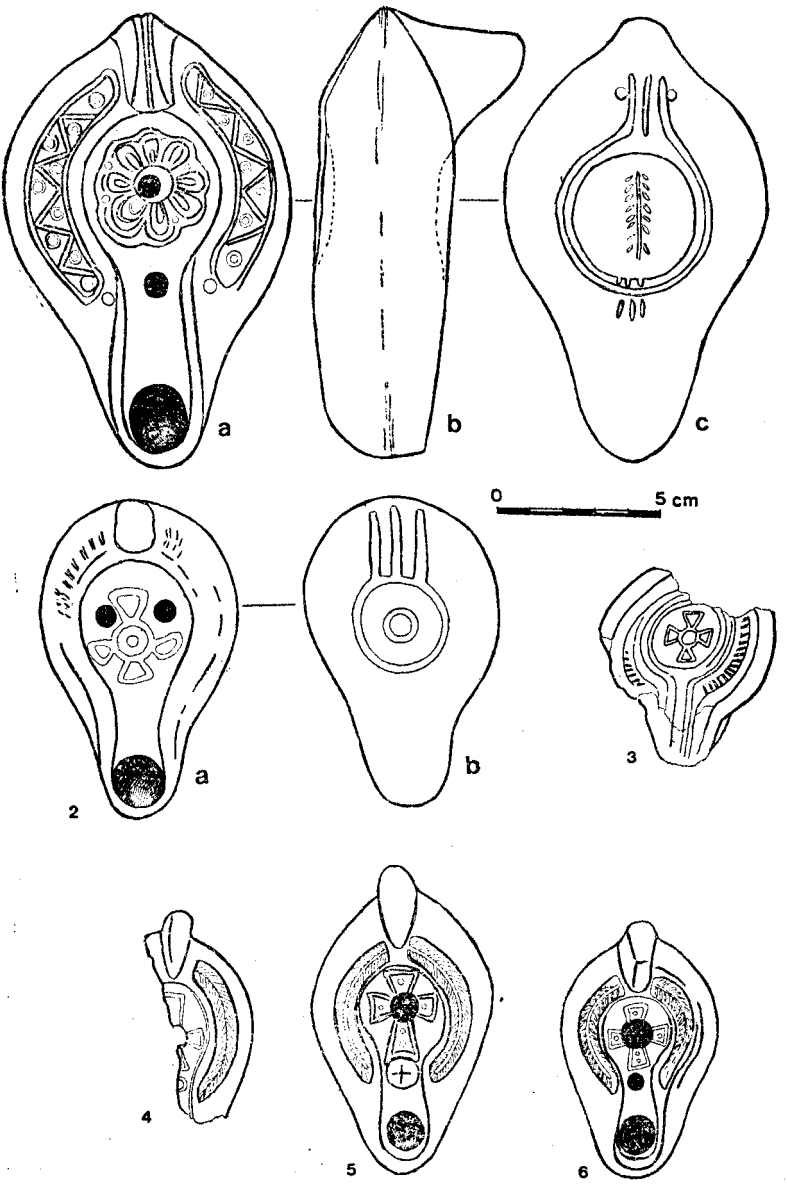

Pl. IV: Lampă „nord-africană", copie locală după un opaiţ „vest-mediteranean" şi copii greceşti după lămpi „nord-africane" (nr. 1, a—c şi 2, a—b la scară). 1, a—c=Apulum (desen după natură); 2, a—b=Sarmizegetusa (desen după natură); 3=Durostorum (după Muşeţeanu 1992, Pl. 54); 4=Corint (după *Williams II, Zevronos 1988*, Pl. 34/8); 5=Nemeea (după *Miller 1988*, Pl. 8, c); 6=Atena (după *Perlzweig 1961*, nr. 2 591).

6. Copie locală după un opaiț de tip vest-mediteraneean (Pl. IV/2, a—b). Provine din Sarmizegetusa și este păstrat actualmente la muzeul din Deva (inv. 935). Publicat mai întâi de C. Băluță [*Băluță 1969*, p. 619—624], a fost datat în general în secolul IV [*Gudea, Ghiurco 1988*, p. 150, A, f, b, 3, cu bibliografia. Mai nou *Alicu 1994*, nr. 1 076 și p. 66].

Pasta este fină spre semifină, cărămiziu închisă cu tente gri. Nu există urme de angobă. Lampa, cu o lungime de 9,5 cm, a fost turnată într-un model foarte uzat, astfel încât formele sunt estompate și încadrarea tipologică devine dificilă. Modelul însuși era o copie ce îmbina trăsături vest și est mediteraneene. Matrița pentru partea inferioară a fost făcută după un opaiț „italic", ce poate fi încadrat în tipul S (iii) a lui D. M. Bailey [*Bailey 1980*, p. 386—387]. Acest gen de lămpi erau la rândul lor niște replici după lucernele „nord-africane" de tip *Hayes 1972*, II/Atlante X. Pe fundul opaițului se distinge de altfel obișnuitul motiv „în formă de liră", similar cu al pieselor nr. 1 și 5. Partea superioară a lămpii reproduce silueta unui opaiț de tip *Bailey* S (iii), cu două orificii de alimentare, în schimb crucea, cu brațe egale și evazate (așa numita „cruce de Malta"), având în mijloc un cerc cu un buton central, se regăsește doar în repertoriul sigillatelor est-mediteraneene (Late Roman C) [*Hayes 1972*, p. 367, motivul nr. 72, fig. 79] și în cel al sigillatelor cipriote (Late Roman D) [*Hayes 1972*, Fig. 84/i, j]. Același tip de cruce apare și pe copiile grecești după lămpile „nord-africane" de tip *Atlante*, X A, 2, care au însă orificiul de alimentare plasat în centrul discului. Astfel de lămpi au apărut la Argos [*Bovon 1966*, nr. 643], în agora Atenei (Pl. IV/6) [*Perlzweig 1961*, nr. 2 591], la Nemeea (Pl. IV/5) [*Miller 1988*, piesa L 216, Pl. 8, c] și la Corint (Pl. IV/4) [*Williams II, Zevronos 1988*, p. 99, nr. 8, Pl. 34/8][21].

Pornind de la analogiile aici citate se poate face și încadrarea cronologică a opaițului în discuție. Lămpile de tip *Bailey* S (iii), fiind copii după opaițele de tip *Hayes 1972*, II/Atlante X, se pot data numai în a doua jumătate a secolului V și în secolul VI [*Bailey 1980*, p. 386—387]. Dacă sigillatele cipriote se pot data în secolele V—VIII, grupul III, din care face parte motivul „crucii de Malta", se înscrie între limite cronologice precise: 470—580 [*Hayes 1972*, p. 349]. La fel lămpile grecești copiate după opaițe de tip *Hayes 1972*, II/*Atlante* X A, 2, pot data numai de la sfârșitul secolului V și din secolul VI. De altfel, unele din lămpile citate ca analogie au fost găsite în contexte de secolul VI: opaițul de la Nemeea (Pl. IV/5) [*Miller 1988*, piesa L 216, Pl. 8, c] a fost găsit într-o clădire cu un singur nivel de locuire, de unde provin însă trei monede, două de la Justin II (din 572 și respectiv 573) și una de la Tiberius II, din 578/582. Clădirea a fost distrusă de atacul slav din 580 [*Miller 1988*, p. 5]. Lucerna de la Corint (Pl. IV/4) provine de pe podeaua unei locuințe contemporane cu un *decumanus* de secol VI [*Williams II, Zevronos 1988*, p. 99, nr. 8, Pl. 34/8], iar una similară, tot de la Corint, din „fântâna lămpilor", a fost găsită în nivelul de mijloc de VI [*Garet 1975*, p. 199, nr. 30, Pl. 44]. Dintr-un nivel

[21] Alte piese similare tot de la Corint au apărut în „fântâna lămpilor" [*Garet 1975*, p. 199, nr. 30, Pl. 44] și în vechile săpături [*Broneer 1930*, nr. 1 460 și 1 480].

similar provine şi opaiţul găsit în agora Atenei (Pl. IV/6) [*Perlzweig 1961*, nr. 2 591]. În aceste condiţii datarea piesei de la Sarmizegetusa în secolul VI este sigură.

Zona de unde provine modelul opaiţului nostru poate fi conturată mai precis datorită motivului decorativ de pe umăr. Deşi se distinge doar înspre ansă, e cert că avem de-a face cu un şir de striuri. Or, acest decor este caracteristic unei specii dezvoltate probabil din opaiţele de tip „nord-african" în zona Dunării de Jos şi care este caracteristică siturilor paleobizantine de aici, aşa cum se va arăta mai jos. De la Durostorum provine un tipar fragmentar, din argilă roşu cărămizie (Pl. IV/3) [*Muşeţeanu 1992*, p. 211, nr. 357, Pl. 54], din care se fabricau opaiţe cu umărul decorat cu striuri paralele şi cu o „cruce de Malta" pe disc, exact ca la Sarmizegetusa. Prin urmare lampa după care meşterul din Dacia secolului VI şi-a confecţionat tiparul putea proveni din zona Dunării. Cu aceasta însă părăsim zona vest-mediteraneeană, apropiindu-ne de părţile răsăritene ale Imperiului roman târziu şi a celui paleobizantin.

OPAIŢE DUNĂRENE

Am grupat în această categorie o serie de lucerne de epocă paleobizantină care, deşi au analogii în zona răsăriteană, sunt masiv produse în provinciile sud-dunărene. Termenul ca atare nu există în literatura de specialitate, la noi folosindu-se denumirea generică de „opaiţe bizantine" care însă poate crea confuzia cu lucernele produse în Grecia sau în Asia Mică, începând cu secolele V—VI. Cum pentru astfel de lămpi tipologia lui Provoost este prea generală, voi folosi în paralel şi pe cea a lui C. Iconomu [*Iconomu 1967*].

7. Opaiţ „dunărean" (Pl. V/1), tip *Provoost 1976*, specia V, tipul 10, varianta 2; *Iconomu 1967*, tip. XXX. Provine de la Bumbeşti şi este păstrat la muzeul din Târgu Jiu (inv. 415), unde am văzut piesa, dar nu i-am putut face un desen, căci în timpul scurt pe care îl aveam la dispoziţie nu am putut obţine deschiderea vitrinei. Publicată mai întâi de O. Toropu şi O. Stoica [*Toropu, Stoica 1970*, p. 494, fig. 3], a fost datată în secolele V—VI [*Gudea, Ghiurco 1988*, p. 151, A, f, b, 5, Pl. 6, cu bibliografia].

Lungimea lămpii e de circa 9 cm. Pasta este fină, de culoare ocru cărămiziu. Corpul e piriform, umerii oblici şi ansa discoidală. O nervură înconjoară discul şi canalul după o traiectorie parabolică, ceea ce individualizează lămpile bizantine. Discul este decorat cu un motiv floral în relief (probabil nişte vrejuri), iar la începutul canalului se găseşte o cruce în relief, cu braţul mai lung spre orificiul de alimentare. Pe lângă nervura care mărgineşte discul se distinge câte un şir de puncte. Umărul e decorat cu un rând de striuri paralele. La capătul şirului de striuri, de o parte şi de alta a canalului, se găseşte câte un cerc. Un opaiţ absolut identic, după câte îmi pot da seama, a fost descoperit la Constanţa (Pl. V/2) [*Iconomu 1967*, p. 140, nr. 726, Fig. 163].

Tipul XXX a lui Iconomu este foarte frecvent la Dunărea de Jos la exemplele furnizate de autorul respectiv [*Iconomu 1967*, nr. 723—

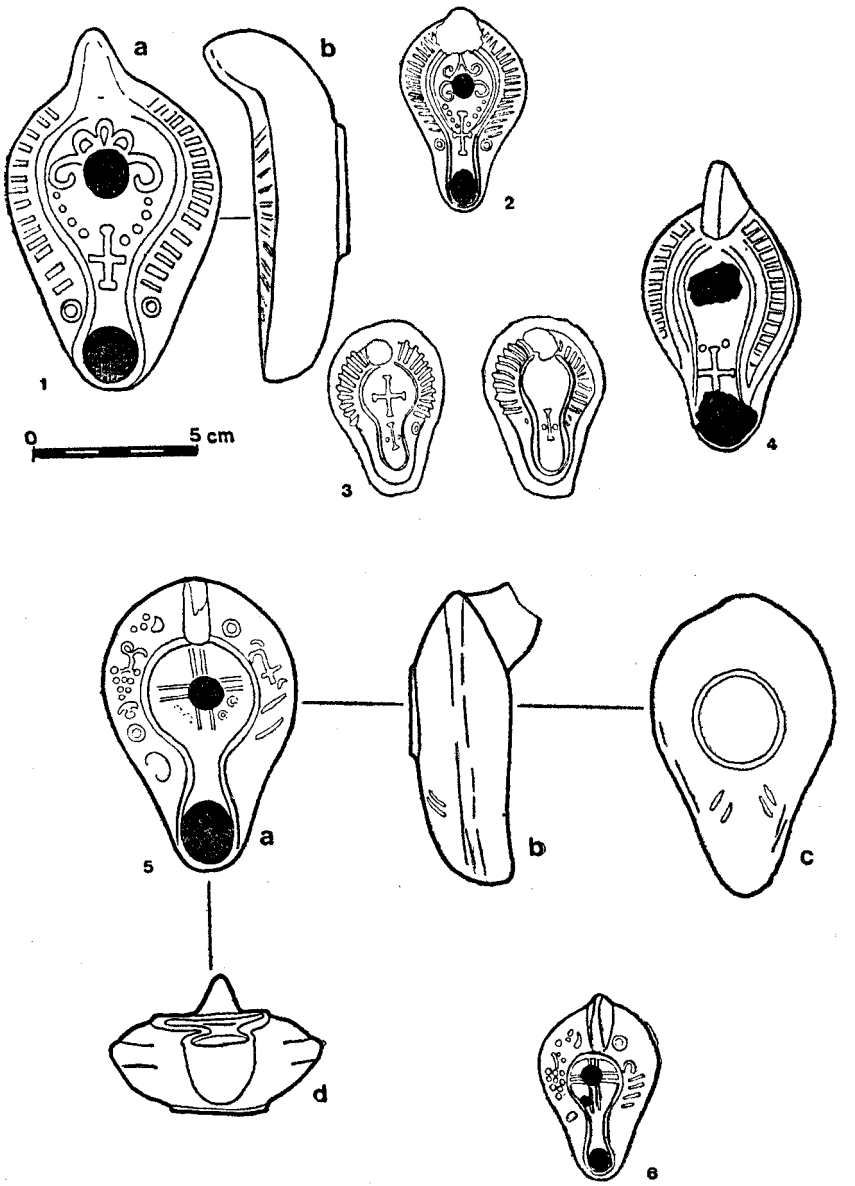

Pl. V: Lămpi „dunărene" (nr. 1, a—b şi 5, a—d la scară). 1, a—b=Bumbeşti (desen adus la scară, după *Gudea, Ghiurco 1988*, Pl. VI); 2=Constanţa (după *Iconomu 1967*, Fig. 163); 3, a—b=tipare de la Constanţa (după *Iconomu 1976*, Fig. 3 şi 4); 4=Durostorum (după *Muşeţeanu 1992*, Pl. 53, nr. 338); 5, a—d=Războieni (desen după natură); 6=Constanţa (după *Iconomu 1967*, Fig. 163).

732] putânduse adăuga *Mușețeanu 1992*, p. 177—178 și nota 84. Cf. nr. 338, Pl. 53 aici Pl. V/4, precum și o piesă foarte asemănătoare cu a noastră de la Noviodunum [*I. și Al. Barnea 1984*, p. 102 și Pl. X/6]. Asemenea opaițe au fost găsite în nivelurile romane târzii și paleobizantine, de sec. V—VI [*Barnea 1966*, p. 242, Fig. 5/2; *Tudor 1974*, fig. 33/2—4; *Cătăniciu, Barnea 1979*, p. 192 și Fig. 174/9 (4)]. Date mai precise privind perioada de producere a acestor lămpi ne furnizează contextul stratigrafic de descoperire a unor tipare. Astfel, tipare foarte asemănătoare cu opaițul de la Bumbești (Pl. V/3, a—b) au fost descoperite, împreună cu altele (și ele aparținând aceluiași tip), în ruinele edificiului cu mozaic de la Constanța. Ele au fost depuse în ajunul distrugerii clădirii de la începutul secolului VII [*Iconomu 1976*, p. 141—145]. O situație asemănătoare a fost constatată și la Kranevo, în Bulgaria, unde s-au găsit numeroase tipare de lămpi de tip Iconomu XXX, în exact același nivel de sfârșit al fortificației [*Iconomu 1976*, p. 138—139 și nota 9]. Dacă mai adăugăm faptul, remarcat și de C. Iconomu, că în agora Atenei asemenea lămpi se datează în secolele VI—VII, putem conchide că lucerna de la Bumbești trebuie să fi ajuns în zona castrului roman de odinioară în cursul secolului VI și că nu există nici un fel de dovadă că asemenea piese erau produse deja în secolul V.

8. Opaiț „dunărean" (Pl. V/5, a—d), *Provoost 1976*, V, 10, 2; *Iconomu 1967*, tip XXX. A fost mai întâi publicat de N. Gudea și I. Ghiurco [*Gudea, Ghiurco 1988*, p. 150—151, A, f, b, 4, Pl. VI (și reluat de N. Gudea în *Gudea 1989—1993*)], ca provenind de la Feldioara (jud. Brașov). Dar M. Rusu [*Rusu 1991*, p. 90, nota 38], a stabilit că este vorba despre Feldioara-Războieni (jud. Alba), locul de staționare al alei *I Batavorum militaria* în timpul provinciei. Se găsește la muzeul din Cluj, în expoziția permanentă, fără număr de inventar. A fost considerat „probabil microasiatic" și datat în secolele V—VI [*Gudea 1989—1993*, p. 313].

Lampa are 9 cm lungime. Pasta este fină spre semifină, compactă, fără mică, dar cu pietricele și are o culoare roșu cărămizie. Deasupra se găsea o angobă alb-roz destul de pal. Pe cioc sunt urme puternice de arsură. Forma corpului este ca și a opaițului precedent. Pe disc se găsește o cruce a cărei brațe sunt alcătuite din câte două nervuri paralele. Foarte slab se văd pe disc și niște cercuri. Umărul este decorat cu vrejuri de viță și struguri, cu cercuri și linii în relief. Practic doar pe partea stângă se distinge clar un ciorchine. Pe dreapta reprezentarea e puternic stilizată, încât nu se poate preciza care va fi fost motivul decorativ inițial.

Un opaiț absolut identic a fost descoperit la Constanța (Pl. V/6) [*Iconomu 1967*, p. 143—144, nr. 151 și Fig. 163], fiind încadrat în același tip ca și opaițul precedent (nr. 7 la noi). Cum piese asemănătoare (evident nu identice) s-au descoperit în agora Atenei în nivelul de sec. VI—VII [*Perlzweig 1961*, nr. 2 935] și pentru opaițul precedent am arătat motivele datării în secolul VI a tipului XXX, cred că putem încadra opaițul de la Războieni între importurile de secol VI de la Dunărea de Jos.

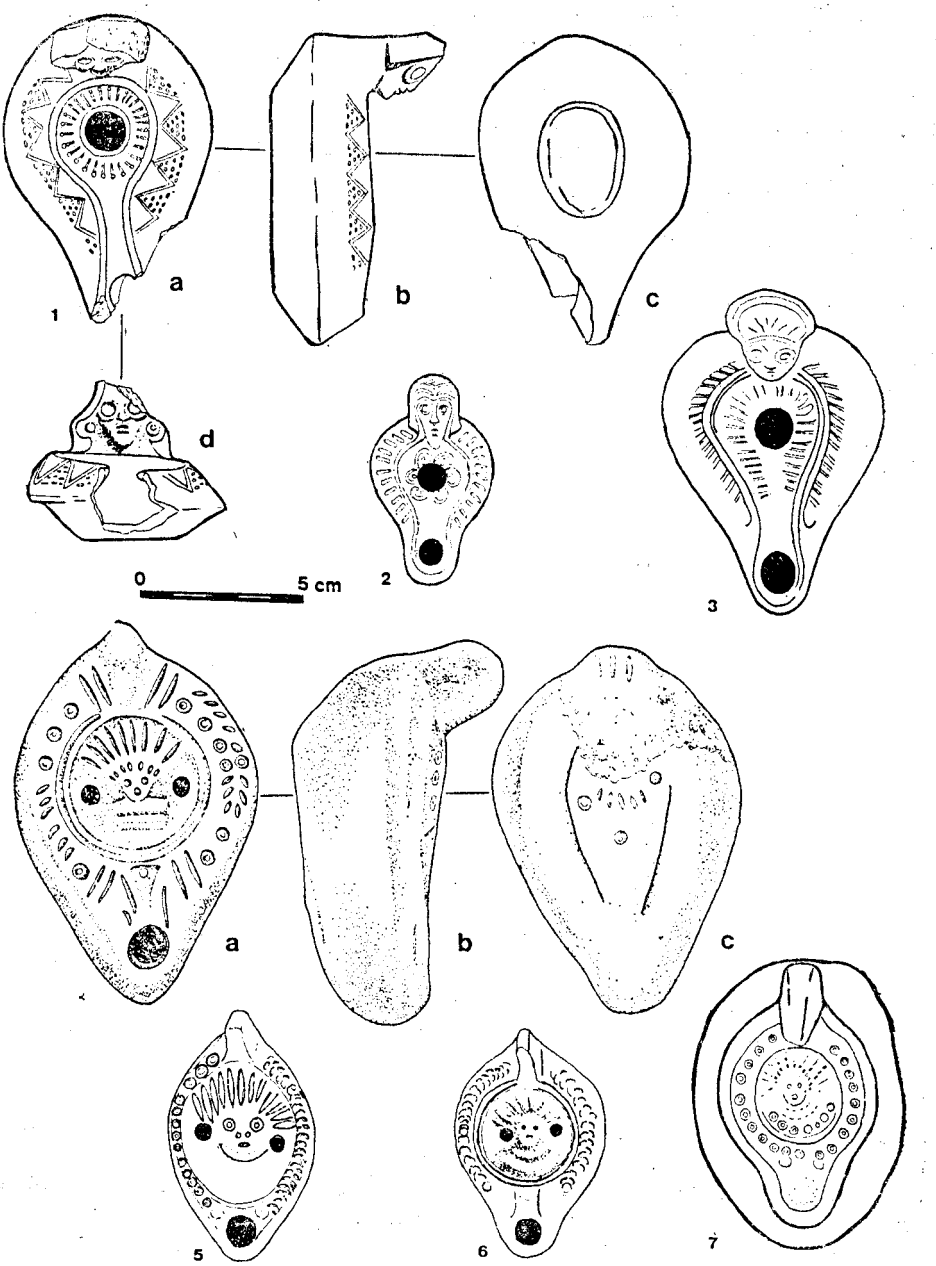

Pl. VI: Lămpi „dunărene" și „grecești" (nr. 1, a—d și 4, a—c la scară). 1, a—d=Apulum (desen după natură); 2=Constanța (după *Iconomu 1967*, nr. 768); 3=Aquis (după *Ivanović 1981*, Pl. XI/5); 4, a—c=Dacia? (desen după natură); 5=Corint (după *Broneer 1930*, nr. 1 167); 6=Corint (după *Broneer 1930*, nr. 1 155); 7=tipar de la Atena (după *Perlzweig 1961*, nr. 2 876).

9. Opaiţ „dunărean" (Pl. VI/1, a—c), *Provoost 1976*, V, 10, 2; *Iconomu 1967* tip XXXIII. Provine de la Apulum, de pe teritoriul fostei Colonia Aurelia Apulensis (Partoş) şi e păstrat la muzeul din Alba Iulia (inv. 15 738). Publicat mai întâi de I. I. Russu [*Russu 1958*, p. 316, nr. 2, fig. 2], a fost datat în secolul VI [*Gudea, Ghiurco 1988*, p. 158, A, f, e, cu bibliografia]. Lampa, al cărei cioc este ciobit, are actualmente o lungime de 9,4 cm şi întreagă va fi avut circa 10 cm. Pasta este fină, compactă, bine arsă, având o culoare cărămiziu închis. Corpul lucernei e piriform şi umerii sunt oblici. Discul şi canalul sunt mărginite de o bordură cu traiectorie parabolică. Fundul, uşor concav, este subliniat printr-un inel ovoidal. Discul concav, având orificiul de alimentare în centru, este decorat cu un motiv radial, alcătuit din nervuri drepte terminate cu câte o pastilă. Umărul e decorat cu câte o linie în zigzag, ce are în partea exterioară între cinci şi nouă pastile. Ansa este decorată cu o protomă umană. Ochii sunt sugeraţi prin două inele, iar nasul şi gura sunt abia schiţate. De o parte şi de alta a feţei mai apar câte două cercuri concentrice, care ar putea fi o încercare de redare stilizată a unei coafuri.

În lumea bizantină asemenea lămpi cu toarta în formă de cruce, frunză, protomă de animal sau umană sunt frecvente [*Oziol 1977*, nr. 819, 820 şi 821. Cf. p. 270—271 pentru unele analogii din Asia Mică]. Cea mai mare concentrare a lor mi se pare că se găseşte însă în zona dunăreană. Ele apar nu numai în Scythia Minor (Pl. VI/2) [*Iconomu 1967*, nr. 768; Cf. şi nr. 771 şi 778], ci şi în Moesia Secunda [*Gudea, Ghiurco 1988*, p. 158], sau în Dacia Mediteranea (Pl. VI/3) [*Iankovič 1981*, Pl. XI/5]. La nici unul din exemplarele citate nu există un decor similar cu cel de pe umărul şi discul opaiţului de la Apulum, comun fiind doar personajul exoftalmic cu aspect de batracian. Prin urmare e greu de precizat din care dintre provinciile dunărene a fost adus în secolul VI opaiţul în discuţie.

LAMPĂ GRECEASCĂ

În categoria importurilor din Grecia secolelor IV—VI am inclus o singură lucernă care este sigur târzie. Din păcate, în Grecia propriu-zisă, multe lămpi se datează în general în secolele III—IV, fără a se putea face o distincţie între piese pre şi post aureliene, ceea ce pentru Dacia e foarte important. Chiar şi în secolele V şi VI atelierele din Corint sau Atena produc încă în stil tradiţional, aşa încât, în situaţia noastră, doar o fină analiză stilistică poate deosebi un import târziu de unul mai timpuriu. Operaţia devine şi mai dificilă în cazul replicilor locale, unde e şi mai greu de decis dacă o formă tipologic evoluată reprezintă o copie după un opaiţ târziu, sau este doar o variantă degenerată, ieşită din mâinile vreunui meşter mai puţin dotat. De aceea prefer să, revin asupra produselor greceşti atunci când voi discuta creaţiile atelierelor locale. Nu mă pot însă abţine să nu amintesc aici lampa de la Mercheaşa, care are aspectul lămpilor greceşti, dar pentru care există mai multe desene ce nu concordă între ele. După K. Horedt [*Horedt 1982*, Pl. XIV/c], opaiţul are umărul decorat cu două linii paralele zig-

zagate, ca multe piese grecești. După N. Gudea și I. Ghiurco [*Gudea, Ghiurco 1988*, p. 154, A, f, c, 3, Pl. VIII], umărul e lis și doar discul concav e decorat cu un motiv în formă de rozetă. După M. Rusu [*Rusu 1991*, Pl. VIII/10] în jurul discului apar patru excrescențe în forma literei M. La toți autorii lucerna are un corp piriform, ansă plină, iar pe fund apare un X (sigur nu e o cruce căci hastele sunt oblice, nu una verticală și una orizontală, ca în cazul simbolului crucii)[22]. Toate caracteristicile ar pleda pentru o categorie precisă de lămpi din agora Atenei, care poartă pe fund marca X [*Perlzweig 1961*, nr. 1 691 (cu umăr lis și discul decorat cu rozetă), 1 839, 1 887, 2 332] și care se datează toate în a doua jumătate a secolului IV [eadem, *op. cit*, p. 55 și 150]. Ele reprezintă probabil faza timpurie a atelierului lui Χιόνης [cf. de exemplu *ibidem*, nr. 1918, cu aceeași formă ca a opaițului de la Mercheașa și aceeași rozetă pe disc, dar cu umărul decorat cu motiv în os de pește și care provine sigur din atelierul lui Χιόνης având același X pe fund]. Din păcate, fără un examen direct nu mă pot pronunța într-o chestiune atât de importantă ca atribuirea către un atelier attic a opaițului de la Mercheașa, sau a modelului ce i-a stat la bază. În septembrie 1994 m-am deplasat la Brașov pentru a vedea și desena lucerna de la Mercheașa, dar, muzeul din localitate fiind închis de mai multă vreme, nu a fost chip să dau de piesa respectivă. Prin urmare în studiul de față mă voi limita doar la lampa anunțată la începutul paragrafului.

10. Opaiț grecesc (Pl. VI/4, a—c), de tip *Broneer 1930*, XXVIII (la *Provoost 1976*, p. 557, ar fi o formă evoluată a tipului IV, 4, neluată însă în considerare de autorul belgian, care se mulțumește să noteze că lămpile grecești de acest gen se pot data din secolul I și până în secolul VIII). Amintit de C. Băluță [*Băluță 1983*, p. 32, Pl. XLVIII/g—g1 și XLIX/7—7a], ca provenind din Apulum, opaițul a rămas practic inedit și se păstrează la muzeul din Cluj (inv. IV 3 395). Conform datelor din registrul inventar, cu amabilitate comunicate de colega M. Szőke, piesa provine dintr-o colecție particulară și are locul de descoperire necunoscut (singura precizare fiind „opaiț roman"). Lungimea totală a lucernei e de 11,7 cm. Pasta este semifină, cu mică și pietricele albe. Opaițul a fost ars uniform, are o culoare brun oranj cu urme de firnis brun oranj mai închis. Corpul este cordiform, având ciocul puțin individualizat. Ansa e plină. Discul concav are două orificii de alimentare. Fundul plat are formă de oval alungit. Pe disc apare bustul unui personaj într-un relief puțin pronunțat. Restul decorului a fost incizat după turnarea piesei. Gura cu nasul și ochii sunt sugerați prin câte un cerc, iar părul prin incizii scurte. În jurul capului se găsește o coroană de raze, redată prin incizii mai lungi. Umărul opaițului este decorat cu cercuri concentrice ponsonate, cu linii și cu scurte incizii care pe latura din dreapta sugerează o ramură cu frunze de laur. Pe fund apare un decor realizat cu aceleași mijloace, dar mai greu de descifrat datorită stării precare de conservare.

[22] O fotografie, din păcate insuficient de clară, la *Horedt 1945*.

Opaițul de la muzeul din Cluj se încadrează în seria lămpilor cu reprezentarea lui Helios, pe care O. Broneer le include în tipul său XXVIII [*Broneer 1930*, p. 104 și 109]. În realitate seria nu este de loc omogenă, Broneer incluzând aici lucerne de forme diferite. Cele mai timpurii exemplare apar la Corint încă în secolele III—IV[23]. La capătul seriei, Broneer a așezat o reprezentare foarte stilizată, unde figura zeului are aspect de „scoică" (shell-like figure) (Pl. VI/5) și care e singurul caz de la Corint în care decorul în relief e dublat prin incizii [*ibidem*, nr. 1 167]. Modelul l-a constituit un alt opaiț târziu, dar care nu e decorat și prin incizare (Pl. VI/6) și care e mai apropiat de opaițul nostru [*ibidem*, nr. 1 155]. Tot o excelentă analogie o constituie un tipar de lămpi din agora Atenei (Pl. VI/7), datat în secolul VI [*Perlzweig 1961*, nr. 2 876]. Nu este clar ce semnificație avea imaginea solară pentru atenienii și corintienii secolului VI, dar e cert că în această perioadă târzie a fost reluată o iconografie mai veche. Opaițul de la muzeul din Cluj a fost aproape sigur produs în secolul VI la Atena sau la Corint, dar e puțin probabil să fi fost găsit în acea zonă, căci în acest caz colecționarul ar fi indicat „opaiț grecesc", nu „roman". E drept că el putea fi achiziționat din orice teritoriu cu urme romane, nu doar din Transilvania.

OPAIȚE SYRO-PALESTINIENE

Lămpile provenind din această zonă a Orientului apropiat pot fi grupate în patru categorii de bază, fiecare cu o serie de variante și subvariante [*Provoost 1976*, specia V, tipul 12, variantele 1—4]. Există de asemenea influențe reciproce între tipuri, ca și forme mixte, astfel încât este adesea dificil de stabilit chiar concordanța dintre una sau alta din tipologiile propuse. În articolul de față voi folosi doar clasificarea lui Ch. A. Kennedy [*Kennedy 1963*], pe motiv că ea are în vedere toate lămpile din zonă, începând cu epoca elenistică și terminând cu cea arabă, precum și pe cea a lui T. Scholl [*Scholl 1992*], pe motiv că e cea mai nouă și că este focalizată pe lămpile târzii. Cum lipsește însă o sinteză recentă care să rediscute vechile datări, mă văd silit, înainte de a trece la prezentarea pieselor de la noi, să mă opresc asupra unor chestiuni cronologice.

Deși mai ales în Palestina s-a găsit un număr mare de opaițe de acest fel, în privința datării a persistat multă vreme o confuzie totală al cărui ecou îl regăsim la A. Provoost, care propune încadrări de genul „sec. III (?) — sec. VI" [*Provoost 1976*, V, 12, 1—4] pentru niște lămpi care, de fapt, apar frecvent în săpăturile recente în niveluri de secolul VIII. Evident, un artefact nu poate rămâne neschimbat timp de cinci secole. Cauzele unor atari imprecizii rezidă în citarea inexactă, sau în preluarea necritică a unor afirmații anterioare, cum face H. Menzel, care trece în revistă datări ce se eșalonează din secolul IV și până

[23] Practic singurele piese de acest fel, sigur datate, sunt cele de secolul IV, cum ar fi spre exemplu lămpile găsite în grota de la Vari, sau cele ce provin din ultima umplutură a odeonului din Corint, în ambele cazuri fiind descoperite și numeroase monede [*Broneer 1930*, p. 113].

în secolul IX, acordând aceeași valoare probatorie fiecăreia dintre ele [*Menzel 1969*, p. 102]. La o verificare atentă însă, datările timpurii nu se sprijină pe nici un element cert.

Astfel, mormântul de la Sidon, de unde provin circa 200 de opaițe, fusese datat de M. Meurdrac în secolul IV, pe simplul motiv că pe unele lucerne de aici apare *chrismon*-ul (în mormânt nu s-a găsit nici o monedă [*Meurdrac 1937*, p. 130 sqq.]. În realitate, așa cum a arătat E. R. Goodenough, „mormântul" de la Sidon este un osuar, unde timp de generații, zeci de indivizi, păgâni, mozaici, sau creștini, au fost îngropați succesiv, de unde și amestecul de credințe, altfel incompatibile [*Goodenough 1953*, p. 148]. Asemenea depozite care s-au acumulat într-o perioadă îndelungată pot oricând scoate la lumină asocieri de obiecte de dată diferită.

Aceeași situație o întâlnim și în cazul mormântului de la „al Bassa", adesea invocat pentru a se susține o datare timpurie a lămpilor syro-palestiniene în discuție [*Menzel 1969*, p. 102]. Din acest mormânt provine un tezaur care se încheie cu o monedă din anul 396, precum și o serie de lucerne foarte apropiate de cele din Dacia. Deja Fl. Day a arătat că opaițele respective nu pot data de la sfârșitul secolului IV și începutul lui V, căci ele sunt absolut identice cu o serie de lămpi ce se datează sigur în secolul VIII datorită inscripției de pe ele [*Day 1942*, p. 77][24]. Este vorba despre niște lămpi paleobizantine care au continuat să fie produse și în epoca omeiadă și chiar în cea ayyubidă. Formele „arabe" de secolele VIII—IX se deosebesc destul de puțin de cele paleobizantine anterioare, ceea ce dovedește că acestea din urmă erau produse în preajma cuceririi arabe[25]. Prin urmare mormântul de la „al Bassa" cuprinde și el materiale de epoci diferite, lucru firesc când același lăcaș de veci e folosit timp de generații.

---

[24] Domnișoara Day s-a bazat pe o lampă (Pl. VIII/5) publicată de *Clermont-Ganneau 1897*, p. 246—250, desen la p. 248 și care are la partea inferioară o inscripție arabă, tradusă de savantul francez astfel: „Făcută de Theodor, fiul lui As . . . y, la Jerash (antica Gerasa), în anul 125 (al Hegirei = 741/742, p. Ch.)" (aceeași lampă e redată și la *Leclerq 1928*, nr. 63, fig. 6 605/15, col. 1 112, care complică inutil lucrurile citând și o traducere anterioară inexactă și plasând anul 125 al Hegirei în anul 708 al erei creștine!). La aceasta se mai poate adăuga o lampă identică, făcută tot în 125 H. = 741/742 p.Ch., de către un oarecare Ibn Hassan [*Day 1942*, p. 78, nota 13]. O altă lampă de același tip (Pl. VIII/7) a fost publicată tot de *Clermont-Ganneau 1900*, p. 43—47, cu desen la p. 44 = *Leclerq 1928*, nr. 64, fig. 6 606/16, col. 1 113 = *Day 1942*, p. 74, Pl. XIII/2. Pe umăr, în locul obișnuitului decor, se află inscripția: „Făcută de Geairun, fiul lui Yusuf, la Jerash, în anul 129 (H. = 746/747 p.Ch.). În fine, recent a apărut o lucernă (Pl. VIII/8) care, alături de inscripția de pe umăr: „Făcută de [. . .]'Allah", are pe fund precizarea: „Făcută la Jerash, în anul 211 (H. = 826 p.Chr)" ['*Amr 1986*, p. 163, nr. 4].

[25] Un excelent exemplu în acest sens îl constituie un opaiț hibrid, provenind de la Jerash (Gerasa), reprodus aici la Pl. VIII/6. Pe umăr el are o cruce urmată de formula creștină: ΦΩΣ XP ANACTACIC (φῶς Χρ(ιστοῦ) ἀναστάσις) = „Lumina lui Christos este învierea". Pe fundul opaițului se găsește însă o inscripție kufică: „În numele lui Allah, milostiv și iertător" [*Day 1942*, p. 78, Pl. XIV/1]. Pe bază, alături de pești, porumbei și o frunză de palmier, se vede imprimat, de o parte și de alta, câte un candelabru cu șapte brațe *(menorah)* [*Goodenough 1956*, p. 31—61 cu alte exemple de simboluri „creștine" în mediul mozaic]. Acest caz de îmbinare în Palestina a trei credințe, creștină, mahomedană și mozaică, trebuie să dateze din perioada de toleranță din a doua jumătate a secolului VII, când greaca putea fi încă folosită alături de limba Coranului.

Chiar și un mormânt din care provin două monede, ultima de la Anastasius (490—518) [*Kennedy 1963*, p. 85, nota 98] și care astfel poate fi plasat la începutul secolului VI, mi se pare suspect. Nu mă pot însă pronunța dacă în acest caz avem de-a face cu un osuar sau nu, căci nu am putut găsi lucrarea la care făcea trimitere Kennedy. Oricum, hotărâtoare în problema datării lămpilor aici în discuție sunt tot cercetările arheologice din ultimele două decenii, care au înregistrat precis contextul fiecărei descoperiri și care au produs numeroase exemple de lămpi syro-palestiniene de epocă paleobizantină și omeiadă. Ele demonstrează că începuturile tipurilor de lămpi pomenite în acest articol nu pot fi coborâte mai devreme de secolul VI. Exemplele concrete vor fi citate la fiecare lampă în parte.

11. Opaiț syro-palestinian de tip „candlestick lamp" (Pl. VII/1, a—c). *Provoost 1976*, V, 12, 2; *Kennedy 1963*, 19 A; *Scholl 1992*, grupul I. Este inedit și l-am găsit în colecțiile muzeului din Gherla (inv. 117), unde este înregistrat ca provenind din zonă. Dl. profesor D. Protase mi-a comunicat că el a văzut acest opaiț cu ani în urmă la Gherla, dar că fostul director al muzeului ar fi afirmat că lampa ar proveni de la Așchileu (?). Prefer să creditez registrul inventar pentru că e vorba de o informație scrisă și pentru că de la Gherla mai provin și alte obiecte postaureliene.

Lampa este aproape întreagă, având doar orificiul de ardere parțial fracturat (lungimea păstrată e de 9 cm și întreg opaițul va fi avut cam 10 cm). Este lucrată dintr-o pastă fină de culoare roz deschis și are pe toată suprafața o angobă albă. Pe cioc se mai văd urme de afumare. Corpul este cordiform, având ciocul complet integrat în el. Nu are ansă. Fundul e plat și e încadrat de un inel. Gura de alimentare este largă. Întregul decor a fost realizat prin turnare și este în relief. Două inele încadrează orificiul de alimentare și un altul orificiul de ardere. Ultimele două inele sunt unite printr-o nervură. Umărul și ciocul sunt decorate cu striuri oblice. Prin toate aceste detalii opaițul de la Gherla se încadrează într-o serie foarte frecventă în Palestina. Macalister, care la începutul secolului a găsit numeroase exemplare la Gezer, vedea în motivul striurilor de pe cioc o imagine stilizată a candelabrului cu șapte brațe *(menorah)*, de unde denumirea azi încetățenită de „candlestick lamps" [v. mai pe larg *Kennedy 1963*, p. 84]. În realitate, pe o singură piesă (Pl. VII/3) se poate distinge un eventual candelabru, cu suportul spre orificiul de alimentare [*Goodenough 1953*, p. 158 și fig. 338] dar, așa cum remarca și Kennedy, este puțin probabil ca acest simbol ebraic să fi fost avut în vedere de cei care confecționau astfel de lămpi, căci majoritatea lor poartă inscripții cu caracter sigur creștin. De aceea, este mult mai rezonabil să vedem aici o reprezentare stilizată a frunzei de palmier, simbol al victoriei și al învierii [*Kennedy 1963*, p. 84—85].

Cel mai timpuriu exemplar de opaiț „candlestick" cu poziție stratigrafică clară este cel de la Pl. VII/2, găsit într-un context de prima jumătate a secolului VI, în „capela preotului Ioan" de la Nebo El Mukhayyat [*Piccirillo 1989*, p. 345, imaginea de sus, nr. 3. (pt. datare *ibidem*, p. 190)]. Din a doua jumătate a secolului VI provine lampa de la Pl. VII/5, găsită la Jerash (Gerasa), în aria rezidențială de la sud de *decumanus maximus*, într-un nivel de sub care a apărut o monedă de la Iustinian și

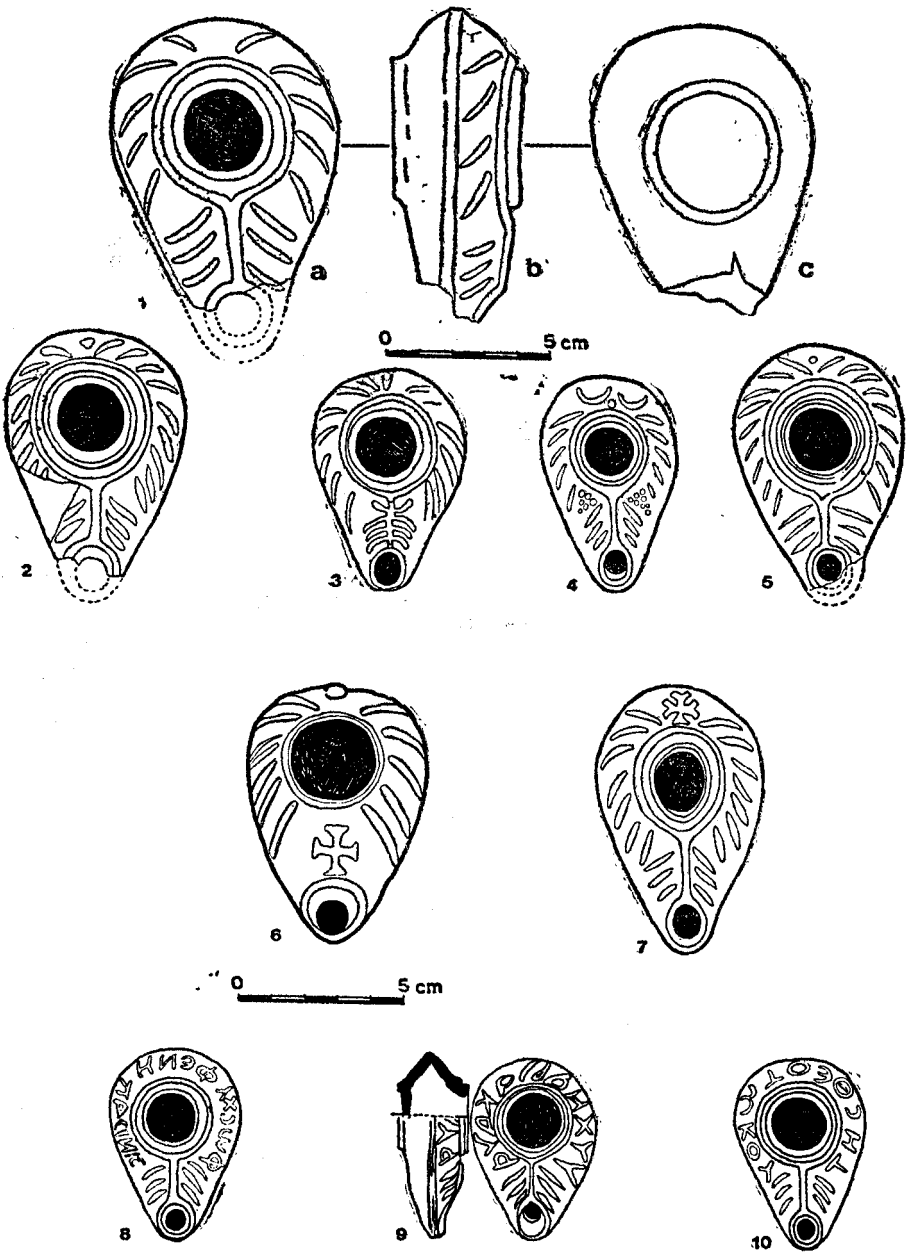

Pl. VII. Lămpi „syro-palestiniene", tip „candlestick lamps" (nr. 1, a—c și 6 la scară). 1, a—c=Gherla (desen după natură); 2=Nebo-Mukhayyat (după *Piccirillo 1989*, p. 345, Pl. de sus/3); 3=Syria-Palestina (după *Goodenough 1953*, fig. 338); 4=Ober-Ingelheim (după *Menzel 1969*, Abb. 82/8); 5=Jerash (după *Scholl 1992*, Fig. 1/5); 6=Ploiești—Berească (desen adus la scară după *Miclea, Florescu 1980*, nr. 761); 7=Madaba (după *Piccirillo 1989*, p. 343, fig. de jos); 8=Aba Shusha (după *Kennedy 1963*, nr. 668); 9=Busra- (după *Wilson, Sa'd 1984*, nr. 18); 10=Syria-Palestina (după *Kennedy 1963*, nr. 668).

care constituie un excelent *terminus post quem* [*Scholl 1992*, p. 65—66 şi Fig. 1/5]. Restul lămpilor de acest fel de la Jerash (sectorul polonez de săpătură) provin din contexte datate larg „a doua jumătate a secolului VI, prima jumătate a secolului VII" [*Scholl 1992*, p. 66]. Din nivelul de secol VII a „palatului ars" de la Madaba provine şi opaiţul de la Pl. VII/7 [*Piccirillo 1989*, pp. 122, 125 şi 343]. În fine, opaiţul de la Pl. VII/9 a fost descoperit la Buşrā (în Siria), într-un context de secolul VIII, care se prelungeşte la începutul lui IX [*Wilson, Sa'd 1984*, p. 69, nr. 18]. Interesant este că în acelaşi sit, în nivelurile paleobizantine de secolele V—VI nu au apărut asemenea lămpi[26].

În concluzie, lucerne de felul celei de la Gherla au fost produse în Palestina începând cu prima jumătate a secolului VI şi au continuat să fie în uz până la sfârşitul secolului VIII şi începutul lui IX. Cum însă pe nici una din aceste piese nu apare vreo inscripţie cu caracter kufic, dar există inscripţii greceşti, trebuie să conchidem că producerea lor a încetat imediat după cucerirea Syriei Palestina de către Omar I, în 638 p.Ch., sau cel mai târziu la începutul secolului VIII, când sub Omar al II-lea greaca încetează a mai fi oficial acceptată alături de arabă[27]. Oricum, pentru piesele din Dacia datarea nu poate fi împinsă dincolo de începuturile secolului VII, când pătrunderea slavilor în Imperiul bizantin a dus la ruperea legăturilor cu Orientul apropiat.

12. Opaiţ syro-palestinian de tip „candlestick lamp" (Pl. VII/6), *Provoost 1976*, V, 12, 1; *Kennedy 1963*, 19 A; *Scholl 1992*, grupul I. A fost descoperit la Ploieşti, în cartierul Berească, unde mai multe morminte de inhumaţie au fost distruse de lucrări de construcţie, şi este păstrat la muzeul din Ploieşti (inv. IV 956). Publicat mai întâi de R. Florescu [*Miclea, Florescu 1980*, p. 209, nr. 761 (fotografia trecută greşit sub nr. 762)], a fost datat în secolul V şi încadrat corect între piesele ce „par a fi din Siria".

Nu am văzut opaiţul în realitate, aşa încât toate datele pe care le am se bazează pe descrierea lui R. Florescu şi pe fotografia lui I. Miclea. În general opaiţul este foarte asemănător cu cel precedent, doar că e mai mic (7,4 cm lungime). Pasta este fină, de culoare „cărămiziu-portocaliu-roşcat". Lampa are un mic buton pe post de toartă. Pe cioc, în locul nervurii şi al striurilor oblice, care simbolizau frunza de palmier, apare o cruce cu braţe egale (numită convenţional „cruce grecească"). Capetele braţelor ei sunt uşor lăţite.

Pe asemenea opaiţe simbolurile şi inscripţiile creştine sunt frecvente[28]. Piesa din mormântul de la Ploieşti, cu o cruce elaborată, are un

---

[26] Autorii *[loc. cit]* au ţinut să precizeze că în cazul opaiţului de la Pl. VII/9 nu poate fi vorba despre vreo deranjare a straturilor şi că deci poziţia piesei e sigură. Ea a fost descoperită într-o nişă a unui zid dintr-o casă omeiadă care funcţiona în secolul VIII şi a fost distrusă la începutul lui IX. După autori, lampa este o formă târzie, cu o inscripţie degenerată, exemplarele „lizibile" fiind desigur mai timpurii. Mie mi se pare inscripţia perfect lizibilă (λυκνάρια καλά = = lămpi frumoase), singura manifestare de degenerescenţă fiind Y cu capul în jos.

[27] Între 717—720 după *Leclerq 1939*, col. 149, în 701, după *Day 1942*, p. 70, nota 13.

[28] Astfel alături de ΛΥΧΝΑΡΙΑ ΚΑΛΑ (λυκνάρια καλά)= „lucerne bune (frumoase)" (Pl. VII/9) [*Clermont-Ganneau 1900*, p. 41—43], apare ΦΩC XY ΦΕΝΗ

incontestabil caracter creștin, ce poate fi extins la întreaga grupă de lămpi din care face parte. La mare distanță de Palestina, o lucernă similară a fost găsită la Ober-Ingelheim (Pl. VII/4) [*Menzel 1969*, nr. 656, Abb. 82/8], ceea ce dovedește marea putere de circulație în secolul VI a acestui gen de artefact.

13. Opaiț „de tip Jerash" (Pl. VIII/1, a—c), *Provoost*, V, 12, 4, subvarianta 3; *Kennedy 1963*, 22; *Scholl 1992*, grupul IV, varianta 2. Provine de la Răcari, din săpăturile efectuate de Tocilescu-Polonic în castrul roman din localitate, și a fost publicat mai întâi de D. Tudor [*Tudor 1965*, p. 251, nr. 4 și fig. 6/1], fiind datat în secolele IV—VI [*Gudea, Ghiurco 1988*, p. 154—155, A, f, c, 4]. După autorii respectivi, opaițul e păstrat la muzeul din Târgu Jiu (inv. 359), dar cu ocazia vizitei făcută acolo în septembrie 1994 nu l-am găsit. Prin urmare și desenul și descrierea se bazează integral pe bibliografie.

Lampa are 9,4 cm lungime. Pasta e fină, de culoare „cărămizie, închisă, spre negricios" [*Gudea, Ghiurco 1988*, p. 154]. Corpul oviform alungit are un orificiu larg de alimentare, înconjurat de un inel supraînălțat și de un canal puțin pronunțat, care nu se prelungește spre cioc. Umărul e decorat cu nervuri oblice, care formează câte un V în dreptul orificiului de alimentare. Același motiv în V, plus trei butoni mici, decorează ciocul. Pe fundul inelar apare imprimat în relief un T, după D. Tudor, respectiv o cruce, după N. Gudea și I. Ghiurco. Ultima variantă mi se pare mult mai plauzibilă, căci cele trei brațe care se văd clar sunt egale și se întâlnesc în centrul inelului, ceea ce este firesc în cazul unei cruci mai slab imprimate, dar nu are sens în cazul unui T. Ansa opaițului este azi ruptă, de unde impresia unora că lampa ar avea formă de corabie. Așa cum o arată piesele întregi, ansa semăna în antichitate cu o limbă arcuită („tall, arching and free standing tongue", după definiția dată de Fl. Day [*Day 1942*, p. 74]). Fără nici o îndoială lucerna de la Răcari se încadrează în lămpile numite convențional „de tip Jerash", după locul lor de fabricație în perioada omeiadă și abassidă.

Majoritatea lămpilor de acest fel au decor radial pe corp, dar există și exemplare decorate cu V-uri, pe care Scholl le-a grupat în varianta a 2-a a tipului 4 din sectorul polonez de la Jerash (Pl. VIII/3—4). Ele se încadrează între variantele timpurii ale grupului, care au apărut în contexte din a doua jumătate a secolului VII, asociate cu ceramică și monede bizantine târzii (pentru cronologia sitului) și omeiade timpurii

---

ΠΑCΙΝ ΙC [φῶς Χ(ριστο)ῦ φενή πᾶσιν Ι(ή)σ(ου)] = „lumina lui Christos strălucește pentru toți (ne luminează pe toți)" (Pl. VII/8) [*Clermont-Ganneau 1898*, p. 89—91; Kennedy 1963, nr. 668], formulă asupra căreia voi reveni, sau Τεc ΤεοΤωκογ (τῆς Θεοτώκου) [*Kennedy 1963, nr. 680*] = „a Născătoarei de Dumnezeu" (Pl. VII/10), unde, având în vedere cazul genitiv, trebuie să ne gândim pentru subiectul propoziției fie la λυχνάριον = „lampă", sau la ελαίον = ulei (care a ars în candela de la mormântul Fecioarei Maria), sau la εὐλογία = „binecuvântare / amintire / cadou", [*Leclerq* 1928, col. 1 176—1 177, nr. 1 095 și 1 096]. Termenul Θεοτώκος, introdus de Origines, a devenit în secolul VI cuvântul de ordine al monofiziților [*Frend, 1984*, p. 75 5sqq.], care erau deosebit de puternici în Palestina acelei epoci, ceea ce este un argument în plus pentru datarea în secolul VI a acestui gen de opaițe [*Kennedy 1963*, p. 86 și nota 101].

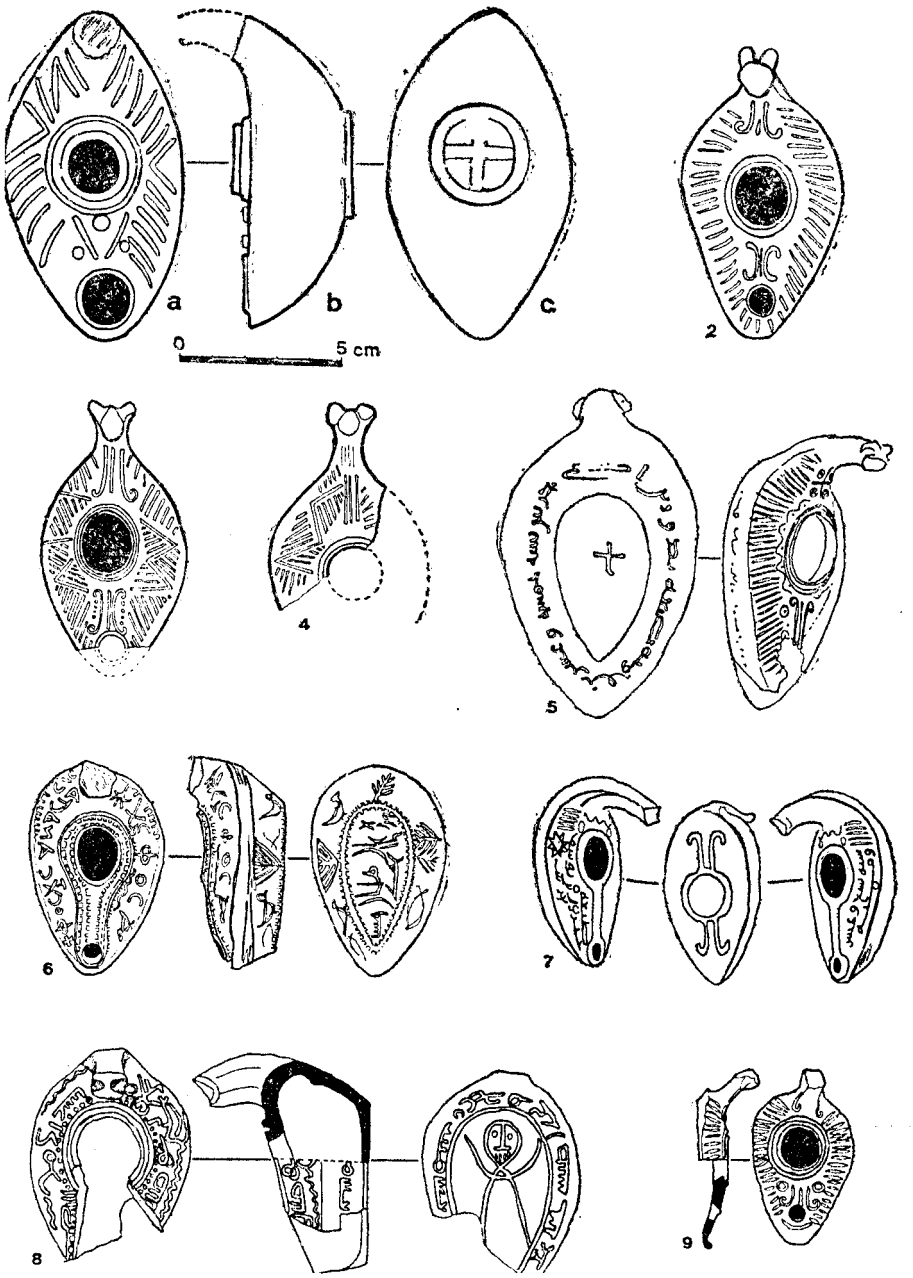

Pl. VIII. Lămpi „syro-palestiniene" de tip „Jerash" (nr. 1, a—c la scară). 1, a—c=Răcari (desen după *Gudea, Ghiurco 1988*, Pl. VIII); 2=Madaba (după *Piccirillo 1989*, p. 343, fig. de jos); 3—4=Jerash (după *Scholl 1992*, Fig. 7.44 şi 7.43); 5=Jerash (după *Clermont-Ganneau 1897*, p. 248); 6=Jerash (după *Day 1942*, Pl. XIV, 1); 7=Jerash (după *Clermont-Ganneau 1900*, p. 44); 8=Jerash (după *'Amr 1986*, nr. 4); 9=Buṣra- (după *Wilson, Sa'd 1984*, nr. 23).

[*Scholl 1992*, p. 73, Fig. 7/43 și 44; 16/44]. O lampă de același tip (Pl. VIII/2) a apărut în nivelul de secol VII de la „palatul ars" din Madaba [*Piccirillo 1989*, p. 122]. În nivelurile 3 și 4 de la Buṣrā (sec. VIII—IX), corespunzând folosirii și apoi distrugerii unei locuințe omeiade, au apărut patru asemenea piese dintre care pe una am reprodus-o la Pl. VIII/9 [*Wilson, Sa'd 1984*, nr. 23, p. 63].

Prin urmare lampa de la Răcari se înscrie într-un tip al cărui apogeu se plasează în a doua jumătate a secolului VII, la începutul epocii omeiade, dar care exista încă din perioada bizantină. Ea va fi ajuns în Dacia din Palestina prearabă pe la sfârșitul secolului VI, sau în primii ani ai lui VII.

14. Opaiț syro-palestinian (Pl. IX/1, a—b), *Provoost 1976*, V, 12, 3; *Kennedy 1963*, 19 B. Publicat mai întâi de I. I. Russu [*Russu 1958*, p. 321—322, nr. 7, fig. 7], provine de la Potaissa, din aceeași colecție Téglás (achiziționat prin 1925—1930 de către un colecționar particular, care l-a donat muzeului orădean în 1952) și era păstrat pe vremuri în muzeul din localitate de unde a dispărut, astfel încât desenul și descrierea de față sunt culese din bibliografie [*Gudea, Ghiurco 1988*, p. 157—158, A, f, d, 6; *Dumitrașcu 1990*, p. 54, nr. 28]. A fost până acum unanim datat în secolul IV (eventual IV—V), deși i s-a recunoscut originea siriană.

Lampa, lungă de 9 cm, era lucrată dintr-o pastă fină de culoare gri, avea corpul ovoidal și fund inelar. Orificiul de alimentare e mic (1,1 cm diametru), spre deosebire de majoritatea pieselor syro-palestiniene, ce au un orificiu mai larg. Discul plat, canalul deschis și orificiul de ardere sunt înconjurate de o bordură cu traiectorie parabolică. Decorul, dispus circular pe umăr, era alcătuit din dreptunghiuri adâncite. Elementul tipic îl constituie ansa conică.

Opaițele de acest gen prezintă mai multe variante de decor, printre care și inscripții care ajută la o încadrare cronologică mai precisă. Alături de un exemplar, probabil de la Sidon, cu inscripția grecească φῶς Χριστοῦ φαίνει πᾶσιν (Pl. IX/7) [*Day 1942*, p. 66, Pl. IX, 1], se mai pot cita câteva piese identice, dar cu inscripție kufică și care se datează în general în secolul VIII. Două piese provin din Liban[29] și altele două provin una din Siria și cealaltă din Egipt[30].

Lămpile de tipul celei de la Potaissa, având și același decor cu triunghiuri adâncite, au fost în circulație alături de cele cu inscripție — după cum o dovedesc săpăturile de la Buṣrā, din sectorul termal, unde în nivelul omeiad, de secolul VIII, au apărut nu mai puțin de patru piese având acest decor (dintre care pe una am reprodus-o la Pl. IX/3) [*Berthier 1985*, p. 11—12, nr. 1—4]. Tipul își are originea în epoca paleobizantină însă, căci lămpi cu ansă conică (dar cu decor ușor

[29] Una dintre ele (Pl. IX/5) poartă inscripția: „În numele lui Allah. Binecuvântarea lui Allah pentru cine cumpără și [...]" [*Day 1942*, p. 66—69, Pl. IX, 2]. Pe cea de a doua (Pl. IX/6) scrie „În numele lui Allah. Allah să mă aibă în pază și să se milostivească de mine [...]" [*Day 1942*, p. 69, Pl. X, 1].

[30] Ambele au aceeași inscripție: „Luminează și nu te stinge, o lampă și strălucește în lumina ta". Pt. lampa din Siria v. *Clermont-Ganneau 1896*, p. 340—342, iar pentru cea din Egipt *David-Weill 1951*, p. 265—268, fig. 1, a—b, aici Pl. IX/4.

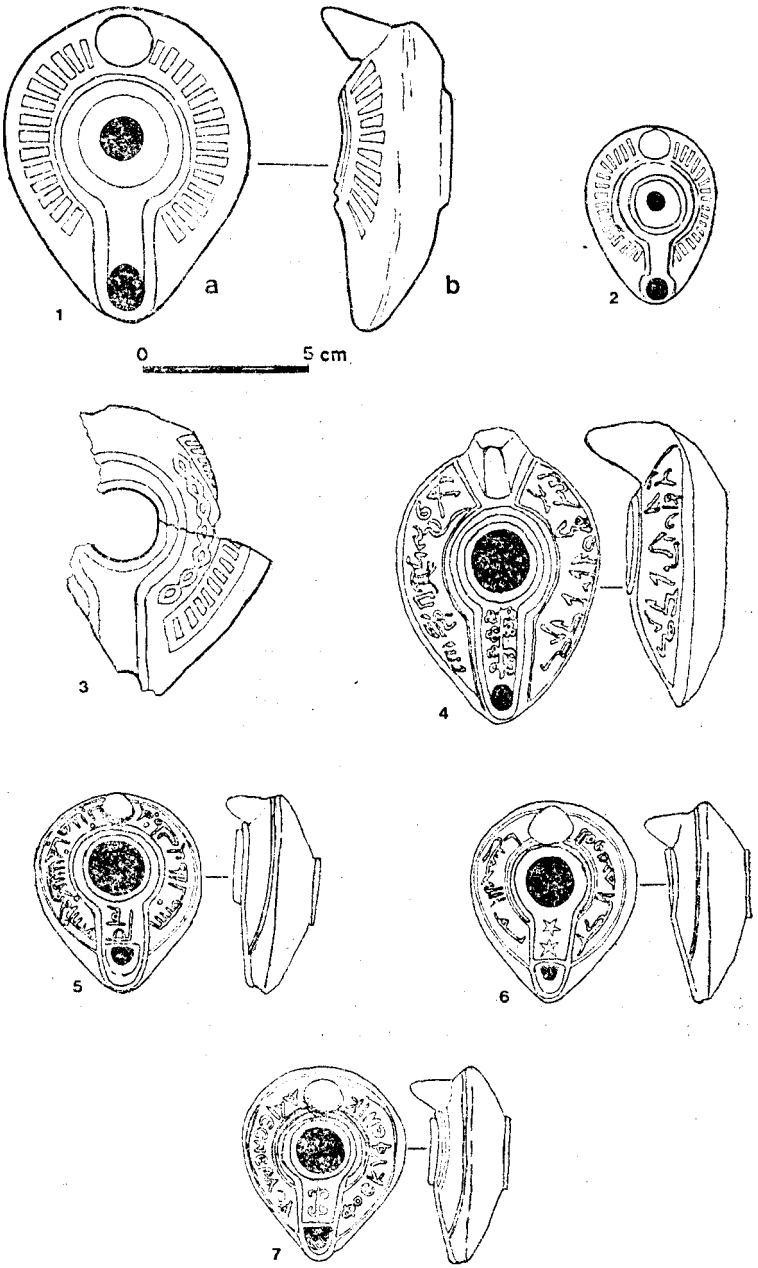

Pl. IX. Lămpi „syro-palestiniene" cu ansă conică (nr. 1, a—b la scară). 1, a—b=Potaissa (desen adus la scară după *Russu 1958*, fig. 7); 2=Egipt (după *Michelucci 1975*, Tav. XX şi XXXIII); 3=Busra- (după *Berthier 1985*, nr. 1); 4=Egipt (după *David-Weill 1951*, fig. 1, a—b); 5=Liban (după *Day 1942*, Pl. IX, 2); 6=Liban (după *Day 1942*, Pl. X, 1); 7=Sidon (?) (după *Day 1942*, pl. IX/1).

diferit de al nostru) au apărut la Salamina din Cipru [*Oziol 1977*, p. 26 și nr. 771 și 775 (categoria 19, după tipologia autoarei)] și la Antiochia pe Orontes [*Waage 1941*, p. 67—68 și nr. 175 și 176][31]. După cum se vede, aceste lămpi au o arie de răspândire mai largă decât Syria-Palestina propriu-zisă. Cele mai apropiate analogii ale lămpii de la Potaissa le-am găsit în nordul Africii [*Szentléleky 1969*, nr. 247] și mai precis în Egipt (Pl. IX/2) [*Michelucci 1975*, nr. 346, Tav. XX și XXXIII, p. 102—104 și cu alte exemple egiptene]. Aceste exemplare au gura de alimentare mai mică decât piesele syro-palestiniene. Prin urmare, lampa de la Potaissa a fost produsă cel mai devreme în secolul VI, în Egipt mai degrabă decât în Palestina și trebuie să fi ajuns în Dacia cel mai târziu la începutul secolului VII.

COMENTARII ȘI CONCLUZII

Cele patrusprezece lămpi prezentate în acest articol datează deci din secolele V—VI și nu din secolul IV, așa cum s-a afirmat adesea pentru multe din ele. Lampa nr. 1 de la Potaissa este cel mai timpuriu import și va fi ajuns în Dacia la sfârșitul secolului IV, sau în primii ani ai secolului V. Ceva mai târziu, către mijlocul sec. V, putea să fie adusă la Sarmizegetusa lucerna „italică" ce a fost folosită ca model pentru copia locală nr. 2. Opaițul de tip „nord-african" nr. 5 a fost produs la mijlocul sau în a doua jumătate a secolului V și putea ajunge la Apulum în cursul aceluiași secol, dacă nu în cel următor. În schimb toate celelalte unsprezece piese au ajuns în Dacia în cursul secolului VI, sau în primul deceniu a lui VII. Pătrunderea mult mai masivă a pieselor de import în această perioadă trebuie să se lege de politica activă la Dunăre dusă de Imperiu începând cu Justinian.

Cu o singură excepție, opaițul nr. 12, găsit la Ploiești, restul lămpilor provin de pe teritoriul fostei provincii romane. (v. Pl. X) Cele mai multe au fost descoperite în fostele orașe: trei piese sunt de la Apulum (nr. 4, 5 și 9), trei de la Potaissa (nr. 1, 3 și 14) și două de la Sarmizegetusa (nr. 2 și 6). Celelalte provin din zona unor foste castre auxiliare: Gherla (nr. 11), Războieni (nr. 8), Bumbești (nr. 7), Răcari (nr. 13). (Piesa nr. 10, de la muzeul din Cluj, nu are loc de descoperire precizat, iar cea de la Mercheașa nu a fost inclusă în repertoriu din cauza unor dificultăți de încadrare tipologică invocate mai sus.) Rezultă cât se poate de clar că două-trei secole după retragerea aureliană ponderea romanității carpatice o constituie în continuare fostele orașe. Despre unele nu avem pe moment informații, dar merită amintit în acest context că de la Porolissum, de unde nu avem în repertoriul nostru nici o lucernă de lut importată, provin două lămpi de bronz, una în formă de porumbel și una în formă de păun, ambele cu caracter creștin [*Gudea, Ghiurco 1988*, A, e, 3 și respectiv A, e, 4 (repet că așezări ca Dierna, Drobeta, Romula, sau Sucidava nu fac obiectul studiului de față)]. Din mediul „rural" provine doar lampa de bronz cu

[31] Lămpile au apărut în contexte de secol VI, căci *Waage, loc. cit.* opina că „descoperirile par să indice că la Antiochia aceste opaițe erau lămpile de secol VI *par excellence*" și că ele se datează „mai ales în sec. VI, dar și după".

„apărătoarea de flacără" în formă de cruce traforată, surmontată de un porumbel și care a fost găsită în zona Dejului [*Gudea, Ghiurco 1988*, A, e, 1] și o piesă găsită probabil la Lipova și care e de mult dispărută [*Gudea, Ghiurco 1988*, A, e, 6[32]]. Cât privește opaițele postaureliene locale, ce vor face obiectul unui alt studiu, pot spune deja că majoritatea pieselor provin din Sarmizegetusa, Apulum și Tibiscum.

În concluzie, repartiția teritorială a lămpilor de lut, la care se pot adăuga și cele de bronz, arată fără putință de tăgadă că acest gen de artefacte sunt de pus în legătură cu populația romanică din fosta provincie Dacia și nicidecum cu grupuri alogene. Datarea cu precădere în secolul VI a majorității lămpilor importate dovedește continuarea civilizației de tip roman nu numai în secolul IV, ci și în cele următoare. Rezultă că și alte obiecte găsite în situri ce au produs opaițe de sec. VI, cum ar fi ceramica de tradiție provincială, trebuie datate nu numai imediat după retragerea aureliană, ci chiar două-trei secole mai târziu. Lucrul este cu atât mai valabil pentru fostele orașe de unde provin cele mai multe lămpi postaureliene de import.

Locul de origine al opaițelor prezentate în articolul de față necesită și el câteva comentarii. Trei-patru piese au fost produse în provinciile dunărene învecinate, Moesia Secunda, Dacia Ripensis, Moesia Prima, (poate chiar și Scythia Minor, deși e cam îndepărtată): lămpile de la Bumbești (nr. 7), Războieni (nr. 8), Apulum (nr. 9) și poate modelul de lampă pentru copia de la Sarmizegetusa (nr. 6). Alte patru provin din provinciile vestice: lămpile de la Potaissa (nr. 1 și 3), Apulum (nr. 4) și modelul pentru copia nr. 2, de la Sarmizegetusa. Ele trebuie să fi sosit în Dacia prin intermediul Italiei de nord, de unde lămpile vest-mediteraneene au iradiat spre periferie (vezi discuția în cazul opaițului nr. 1). În schimb lampa de la Apulum nr. 5, deși aparține ca tip opaițelor „nord-africane" putea fi produsă în zona răsăriteană a Imperiului. Dar din Grecia, Balcani sau Asia Mică, zone foarte active în secolele V—VI, nu provine decât o lampă cu loc de descoperire neprecizat și eventual opaițul de la Mercheașa, exclus din discuție pe motive deja invocate. În mod evident cele mai multe piese provin din lumea latinofonă. Un caz aparte îl constituie grupul omogen de lămpi originare din Țara Sfântă (eventual Egipt): piesa nr. 11, de la Gherla, nr. 12, de la Ploiești, nr. 13, de la Răcari și nr. 14, de la Potaissa.

Ar fi naiv să ne închipuim că lucernele de import au ajuns în Dacia secolelor V și VI pe post de produse de lux, menite să satisfacă gustul pentru confort al autohtonilor. Volumul restrâns al schimburilor, ilustrat de raritatea monedei, nu justifică o atare interpretare. Semnificația lămpilor în discuție trebuie să fie mai profundă.

---

[32] Un opaiț cu caracter pornografic găsit la Gherla [*Gudea, Ghiurco 1988*, A, e, 2, cu bibliografia] este o lampă de secolele II—III și nu are nimic comun cu „arta coptă", așa cum s-a afirmat. Lampa foarte asemănătoare de la Mainz, citată încă de primul editor al piesei, este o lucernă despre care *Menzel 1969*, p. 106 și 113, Taf. 93/1, nu a afirmat nicicând că ar fi târzie. Între timp au mai apărut două piese aproape identice, una la Vindonissa [*Leibundgut 1977*, p. 62, nr. 1021, Taf. 21] și alta în Moesia Superior [*Popović 1969*, nr. 255], ambele clar de secolele II—III. Nici unul din autorii străini citați nu s-a gândit la vreo datare în secolul IV, cu atât mai puțin în sec. VI, cum se colportează pe la noi.

Încă din religiile păgâne lucerna juca un rol aparte în cadrul cultului [*Nilsson 1950* și *Bultmann 1948*, mai ales p. 29—36, pentru mistere, gnoză și conotațiile dualiste]. Un excelent exemplu din Dacia îl constituie marele număr de lămpi (1 245) descoperite în sanctuarul zeilor medicinei de la Sarmizegetusa [*Alicu 1994*, p. 10]. Creștinismul însă a dezvoltat un adevărat cult pentru lumină, care este reflectat și de rolul pe care îl au biserica timpurie lumânările, candelele și opaițele [*Dölger 1936*].

Motivele decorative creștine, cum ar fi *chrismon*-ul și crucea, sunt doar un indiciu pentru rolul liturgic al unor lămpi. În ceea ce privește funcționalitatea acestora, inscripțiile furnizează informații fără echivoc. O primă categorie de texte pe care le întâlnim pe opaițele de secolul V sau VI sunt invocări cu caracter general creștin, ce, la rigoare, pot să apară pe variate genuri de artefacte: „Dumnezeu Tatăl atotputernic", „Fiul Tatălui", „în numele Tatălui și Fiului și a Spiritului Sfânt", „Pacea dă-ne-o nouă", „Doamne miluiește", „Pacea cu sfinții / pacea cu îngerii", „De trei ori mare Dumnezeu", „Crucea e sprijinul" [*Bauer 1923*, p. 297—298].

O a doua categorie o constituie însă textele care, făcând aluzie la lumină, au o legătură directă cu lămpile: „Luminează-ne pe noi", „Domnul, lumina mea", „Eu sunt Lumina și Viața și Adevărul" (citat din *Ioan* 8, 12 și 14, 6), „Lumină din lumină" (citat din *symbolum Niceanum*) și „Lumina lui Christos strălucește pentru toți" [*Bauer 1923*, p. 297]. Această din urmă formulă prezintă un interes deosebit, nu numai fiindcă apare pe un mare număr de opaițe mai ales din Palestina (v. *supra* n. 28 și Pl. VII/8; VIII/6; IX/7), ci și pentru că se leagă de o ceremonie precisă a bisericii din Ierusalim. Formula este rostită în cadrul „liturghiei presanctificaților", care se citește în biserica răsăriteană în săptămâna patimilor, până în Vinerea Mare[33]. Preotul ia cu dreapta cădelnița și o lumânare aprinsă, schițează semnul crucii în fața altarului și spune: Σοφία· Ορτοί· (ascultați și ridicați-vă). Apoi

[33] *Clermont-Ganneau 1898* (după care s-a luat și *Kennedy 1963*, p. 85) afirmă că formula ar proveni din liturghia Sfântului Vasile, care se citește la Ierusalim în noaptea de Înviere. După cum subliniază vehement *Leclerq 1928*, col. 1 110—1 111, pasajul nu provine de aici, ci din liturghia presanctificanților. Discutând o lampă cu inscripția φως Χ(ριστο)ῦ φαίνει καλή πά(σιν) (nr. 62), care la formula consacrată adaugă adjectivul καλή el remarcă pe drept cuvânt că φῶς (neutru nu se acordă cu καλή, de genul feminin, de unde presupune că aici trebuie subînțeles un substantiv, cum ar fi κανδήλα, sensul devenind cel de „lampă bună (frumoasă)", fără legătură cu pasajul liturgic. Problema ar putea fi rezolvată însă, de o lampă publicată de Fl. Day [*Day 1942*, p. 66, Pl. IX/1], care cuprinde o formulare mai completă: φῶς Χ(ριστο)ῦ φένι ⟨φαίνι⟩ καλί ⟨καλῆ(ς)⟩ ἔσπερά(ς) πά(σιν). În mod curios autoarea nu a sesizat prezența unui nou cuvânt ἔσπερά(ς) După mine, textul trebuie înțeles: „Lumina lui Christos ilumineză serile frumoase pentru toți", o aluzie suplimentară la rolul lucernelor în slujba de vecernie în general, nu numai strict în legătură cu liturghia presanctificaților. Recent un text similar a fost citit: „Lumina lui Christos strălucește pentru toți. Bună (seara!)" [*Piccirillo 1989*, p. 24]. Primul care a identificat corect proveniența pasajului φῶς Χριστου φαίνει πᾶσιν a fost de fapt *Pétridès 1901/1902* și independent de el, se pare, *Bauer 1923*, p. 299—300, care ignoră lucrarea anterioară.

se întoarce spre adunare și rostește: φῶς Χριστοῦ φαίνει πᾶσιν (Lumina lui Christos strălucește pentru toți) [cf. *Dölger 1936*, p. 19—20]

La fel de importantă mi se pare și inscripția ΕΓΩ ΕΙΜΙ ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ. „Eu sunt învierea", citat din *Ioan* 11, 25, care apare pe mai multe lămpi. Ea arată semnificația profundă pe care îl are „luatul luminii" în cadrul ceremoniei de înviere și apoi, prin extensie, și la alte ceremonii de seară. Ritualul s-a cristalizat încă de timpuriu în biserica Învierii Domnului din Ierusalim (Sfânta Anastasis), din moment ce un lecționar armean de secolul V îl menționează deja [*Dölger 1936*, p. 38 și nota 94 a]: „Încă din seara sabatului se aprinde o lumânare în Sfânta Anastasis. Mai întâi episcopul rostește psalmul CXIII (= Vulgata XCII). Apoi el aprinde trei lumânări și după el diaconii și toată adunarea. După aceasta se întorc și purced în biserică și începe slujba Sfintelor Paști"[34]. Treptat acest ritual s-a generalizat, fiind practicat la fiecare vecernie, tot ca o aluzie la învierea Domnului. O pelerină din Hispania secolului VI, Aetheria sau Egeria, relatează astfel o slujbă de seară obișnuită la Biserica Sfântului Mormânt din Ierusalim: „La ora a zecea, pe care ei o numesc *licinicon* (corect λυχνικόν), iar căreia noi îi zicem *lucernare*, cu toții deodată, întreaga mulțime adunată în Sfânta Anastasis, aprind toate candelele și lumânările și se face o lumină infinită. Dar ei nu aduc lumina din afară, ci chiar din grota dinlăuntru, unde zi și noapte o lucernă arde mereu. Aceasta (grota) se găsește dincolo de *cancelli*. Ei cântă atunci și *psalmi lucernares* și antiphoni" [*Peregrinatio Aetheriae*, 24, 4, C.S.E.L. 39, 72, rândurile 5—11]. Pelerina e surprinsă de o diferență de ritual față de biserica din Hispania, unde lumina era aprinsă cu un amnar în afara bisericii și apoi era adusă înăuntru. Cel care venea cu lumina rostea *„Lumen Christi"*, iar asistența îi răspundea *„Deo gratias"* [*Dölger 1936*, p. 39—40]. Acest ritual este consemnat în secolul IX în biserica mozarabică de către Antiphonarul catedralei din Leon, dar așezământul trebuie să dateze cel mai târziu din secolul VII [*Dölger 1936*, p. 38]. După *Leclerq 1930*, col. 2 614—2 416, acest ritual exista și în biserica gallicană până în secolul VIII. Pentru secolul anterior el este atestat de o regulă benedictină, care prevede inclusiv salutul *„Lumen Christi — Deo gratias"* [*Dölger 1936*, p. 37] și s-a păstrat în ritualul roman de Învierea Domnului [*Dölger 1936*, p. 32]. În vremurile de început ale bisericii ritualul era mult mai răspândit și în zona de limbă latină. Lucrul este dovedit de două lucerne de bronz, una provenind de la Selinunt, din Sicilia, dintr-un templu transformat pe la 400 în biserică, iar cealaltă de la Cuicul (nordul Africii), din *episcopium* (locuința episcopului). Ambele au o „apărătoare de flacără", în genul celei de la lucerna din zona Dejului [*Gudea, Ghiurco 1988*, p. 143, A, e, 1, Pl. IV], doar că în loc de cruce e un *chrismon* traforat și inscripția *„Deo gratias"*. Formula este clar o aluzie la ceremonialul „luatului de lumină", când la salutul *„Lumen Christi"* se răspundea cu *„Deo gratias"* [*Dölger 1936*, p. 33—36].

[34] O informație similară cuprinde un Kanonarion gregorian de secolul VII [*Dölger 1936*, p. 38, n. 94 a].

Tot din secolul al VI-lea datează mărturia altui pelerin, pseudo-Antoninus de Placentia, care relevă importanța lucernelor în ritualul de Crăciun. Asistând la slujba de la Biserica Sfintei Maria din Ierusalim el relatează: „În prima zi după Nașterea Domnului, din toată țara iudeilor a venit o nenumărată mulțime purtând multe opaițe și lumânări". Tot în același secol Itinerariul lui Theodosius amintește de pelerinii care aprind lucerne la locul Cinei cea de Taină [*Leclerq 1928*, col. 1 177].

Toate aceste exemple sunt de natură să ilustreze rolul liturgic al lămpilor, în primul rând la slujba cotidiană de vecernie, în ceasul numit sugestiv „*lucernare*", sau „*lychnarion*" și explică în parte atașamentul populației romanice din Dacia secolelor V—VI pentru acest gen de iluminat, în realitate costisitor, căci depindea de uleiul vegetal. Dar tocmai ajunși în acest punct al explicației e momentul să ne întrebăm de ce tocmai în vremuri când economia de schimb era precară pătrund aici opaițe produse la mari depărtări. În definitiv ritualul bisericii se putea aplica la fel de bine faclelor sau lumânărilor și nu există în biserica primitivă nici o prescripție preferențială pentru folosirea lucernelor.

Explicația ne-o poate furniza o a treia categorie de inscripții ce apar pe lămpile din această perioadă. Este vorba despre texte ce amintesc nume, de obicei la genitiv [numeroase exemple la *Bauer 1923*, p. 298—299 și la *Leclerq 1928*, col. 1 108 sqq. În cazul nostru au fost deja amintite lămpile cu inscripția ΤΕΣ ΘΕΟΤΩΚΟΥ, v. *supra* nota 27]. Pe câteva apare: ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΒΒΑ ΜΗΝΑ = „a Sfântului tată Menas", ceea ce trebuie pus în legătură cu vestitele *ampullae* ale aceluiași Sfânt. Pe acestea din urmă apar inscripții complete, de genul ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΗΝΑ ΕΥΛΟΓΙΑ ΛΑΒΟΜΕΝ („eulogie" luată de la Sfântul Menas), sau ΕΥΛΟΓΙΑ ΑΓΙΟΥ ΜΗΝΑ („eulogia" Sfântului Menas), dar și texte prescurtate ce cuprind doar numele martirului la genitiv. La fel, pe o *ampulla* de la Ierusalim citim ΕΥΛΟΓΙΑ ΚΥΡΙΟΥ („binecuvântarea" Domnului). *Ampulla* respectivă va fi conținut ulei de la candela ce a ars la locul Cinei cea de Taină, sau la Mormântul Sfânt [*Leclerq 1924*, col. 1 726 sqq]. Prin analogie, în cazul inscripțiilor de pe opaițele ce conțin nume la genitiv, ca subiect al propoziției trebuie să presupunem cuvântul „eulogia" = „binecuvântare / dar". Cu alte cuvinte, de la Menapolis, sau din alte locuri de pelerinaj, credincioșii aduceau nu numai *ampullae*, ci și lămpi cu „binecuvântarea" sfântului. Termenul „eulogia" desemna în același timp ideea de binecuvântare/dar, cât și obiectul în sine. Așa cum arăta A. Grabar, puterea supranaturală a relicvelor sfinte se transmitea în viziunea celor vechi către obiectele ce au fost în contact cu moaștele respective, astfel apa ce izvora de lângă un martirium sau o biserică comemorativă, un pic de praf ce fusese adunat de la Sfântul Mormânt, sau de la locul Înălțării, câțiva stropi de ulei dintr-o lampă ce a ars la Mormântul Sfânt, sau la sarcofagul unui martir, constituiau tot atâtea „eulogia". Această mentalitate a stat la baza cultului icoanelor de mai târziu, căci dacă pelerinii secolului IV amintesc ca „eulogia" aduse din Palestina, fructe, conuri de pin, ramuri, sau simple pietre, în secolele V—VI pe lângă locurile cele mai frecventate au apărut adevărate ateliere ce

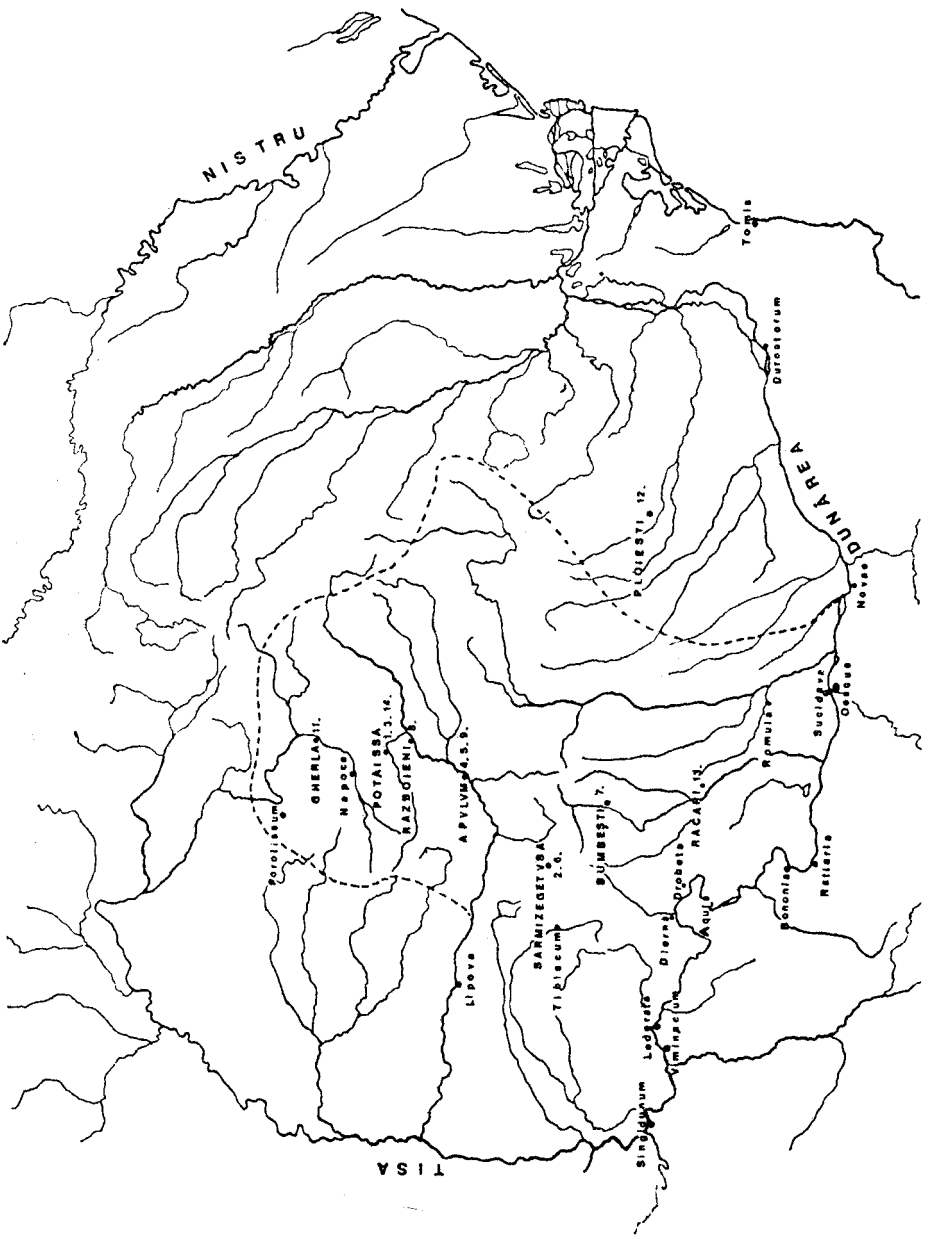

Pl. X. Harta Daciei cu localitățile amintite în articol. Numărul din dreptul localității corespunde pieselor din catalog. Limitele fostei provincii romane sunt redate cu linie punctată.

fabricau lămpi, medalioane, *ampullae*, care aveau adesea redate pe ele imagini sugestive pentru locul în cauză [*Grabar 1972*, p. 343 sq]. Spre exemplu, pseudo-Antoninus de Placentia evocă, cu ocazia botezului în apele Iordanului, o adevărată flotilă de negustori, veniți mai ales din Egipt și care comercializau asemenea „eulogia" [*Leclerq 1939*, col. 141]. După cum mărturisesc numeroase texte hagiografice din secolele VI—VII, forța tămăduitoare sau de a înfăptui minuni se transmitea asupra acestor artefacte [*Grabar 1972*, p. 345]. Ideea nu este tipic orientală, căci o întâlnim la fel de des și în Occidentul latin. Spre exemplu Pavel Diaconul (*De gestis Longobardorum*, l. II, c. XIII) relatează: „La Ravenna, în basilica Sfinților Paul și Ioan, se vede un altar ridicat în onoarea prefericitului confesor Martin; lângă acest altar e o lampă care-l luminează. Fortunatus și Felix și-au atins ochii cu ulei din această lampă și orice suferință dispăru și vindecarea fu deplină" [*Leclerq 1924*, col. 1 723]. Nu e de mirare că atari „eulogia" ajungeau să constituie bunuri de mare preț, care erau schimbate pe post de daruri diplomatice. Dovada că opaițele se încadrează în acest fenomen e o lampă de la Gizeh (Egipt), cu inscripția: ΠΡΕΣΒΕΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΒΒΑ ΙΩΣΗΦ = „dar special din partea tatălui episcop Iosif". Aici „πρεσβείας" este acuzativul plural de la „ἡ πρεσβεία" = =„cadou trimis/ambasadă" [*Bauer 1923*, p. 298]. Schimbul de daruri binecuvântate între înalții prelați este atestat în epocă, de exemplu între Sfântul Paulin de Nola și Sfântul Augustin, sau între Gregorius episcopul de Tours și Eulogiu din Alexandria [*Leclerq 1922*, col. 733—734].

Putem deci să ne închipuim că lămpile de import din Dacia secolelor V—VI nu au ajuns aici printr-un comerț obișnuit, ci ca daruri de preț, investite cu calități divine, din partea unor misionari din Imperiu ce străbăteau drumurile fostei provincii romane, sau din partea unor prelați din episcopatele dunărene, care trimiteau „eulogia" fraților întru credință din nordul fluviului. Piesele originare din lumea vestică și din cea dunăreană trebuie să fi ajuns în primul rând pe această cale. Cele venite direct din Țara Sfântă puteau să fi fost aduse și de pelerini originari din Dacia și a căror credință fierbinte să-i fi determinat să viziteze locurile respective[35]. În oricare dintre cazuri, lămpile de import postaureliene dovedesc legăturile firești ce existau între romanicii creștini de la nordul Dunării și frații lor din Imperiul roman târziu și din cel paleobizantin.

BIBLIOGRAFIE

Alicu 1994 — D. Alicu, *Opaițe romane. Die römischen Lampen. Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Bibliotheca Musei Napocensis, VII)*, București, 1994.

Alram-Stern 1989 — E. Alram-Stern, *Die römischen Lampen aus Carnuntum, [Der römische Limes in Österreich, Heft 35]*, Wien, 1989.

[35] Această temă va fi dezvoltată într-un articol separat.

'Amr 1986 — A.-J. 'Amr, *More Islamic Inscribed Pottery Lamps from Jordan*, în *Berytus*, XXXIV, 1986, p. 161 sqq.

Anselmino 1982 — L. Anselmino, *Le lucerne rivenute negli scavi della misione archeologica italiana a Cartagine; problemi tipoogici e cronologici*, în *Colloque sur la céramique antique. Carthage 23—24 Juin 1980 [Actes C.E.D.A.C. Carthage. Dossier I]*, Tunis, 1982, p. 161 sqq.

Anselmino 1983 — L. Anselmino, *A proposito delle lucerne romane di Cartagine*, în *Opus*, 2, 1983, p. 32 sqq.

Anselmino 1986 — L. Anselmino, *Le lucerne tardoantiche; produzione e cronologia*, în *Società romana*, p. 227 sqq.

Anselmino et alii, *Cartagine* — L. Anselmino, C. Panella, R. Santangeli Valenzani, St. Tortorella, *Cartagine*, în *Società romana*, p. 171 sqq.

Anselmino et alii, *Ostia* — L. Anselmino, C. M. Coletti, M. L. Ferrantini, Cl. Panella, *Ostia*, în *Società romana*, p. 56 sqq.

Atlante — A. Carandini (ed.), *Atlante delle forme ceramice, I. Ceramica fine romana nel Bacino Mediterraneo (medio e tardo Impero)*, Roma, 1981.

Bailey 1980 — D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, 2. Roman Lamps Made in Italy*, London, 1980.

Bailey 1988 — D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, 3. Roman provincial Lamps*, London, 1988.

Bajusz 1980 — I. Bajusz, *Colecția de antichități a lui Téglás István din Turda*, în *ActaMP*, IV, *1980*, p. 367 sqq.

Balil 1982 — A. Balil, *Estudios sobre lucernas romanas (III)*, în *Boletin del Seminario de Estudios de Arte y Arqueologia*, Valladolid, XLVIII, 1982, p. 153 sqq.

Băluță 1983 — C. Băluță, *Lucernele romane din Dacia intracarpatică*. Teză de doctorat, Cluj, 1983.

Barnea 1966 — I. Barnea, *A propos des origines du christianisme en Scythie Mineure*, în *Dacia*, N. S., X, 1966, p. 417 sqq.

I. și Al. Barnea 1984 — I. și Al. Barnea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, în *Peuce*, IX, 1984, p. 97 sqq.

Bauer 1923 — M. Bauer, *Inschriften auf frühchristlichen Tonlampen unter besonderer Berücksichtigung der Inschrift „Das Licht Christi scheint allen"*, în *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, Berlin, 4, 1923, p. 296 sqq.

Berthier 1985 — S. Berthier, *Sondage dans le secteur des thermes sud à Buṣrā — (Syrie)*, în *Berytus*, XXXIII, 1985, p. 11 sqq.

Bourgeois 1980 — A. Bourgeois, *Les lampes en céramique de Mactar*, în *Karthago*, XIX, 1980, p. 33 sqq.

Bovon 1966 — A. Bovon, *Études péloponésiènnes, V, Lampes d'Argos*, Paris, 1966.

Broneer 1930 — O. Broneer, *Terracotta Lamps*, în *Corinth [Results. Excav. Amer. School Class. Athens.], IV, Part II*, Cambridge, 1930.

Bultmann 1948 — R. Bultmann, *Zur Geschichte der Lichtsymbolik im Altertum*, în *Philologus (Zeitschrift für das klassische Altertum)*, Leipzig—Berlin—Wiesbaden, 97, 1948, p. 1 sqq.

Carignani et alii 1986 — A. Carignani, A. Ciotola, Fr. Pacetti, Cl. Panella, *Roma. Il contesto del tempio della Magna Mater sul Palatino*, în *Società romana*, p. 27 sqq.

Carthage III — H. J. Humphrey (ed.), *Excavations at Carthage 1976 Conducted by the University of Michigan III*, Ann Arbor, 1977.

Cătăniciu, Barnea 1979 — I. Bogdan Cătăniciu, Al. Barnea, *Ceramica și descoperiri mărunte*, în *Tropaeum Traiani, I. Cetatea*, București, 1979, p. 177 sqq.

Clermont-Ganneau 1896 — Ch. Clermont-Ganneau, *Lychnaria à inscriptions arabes*, în *RA*, XXVIII (Janvier-Juin), 1896, p. 340 sqq.

Clermont-Ganneau 1897 — Ch. Clermont-Ganneau, *Le lychnarion arabe de Djérach*, în *RA*, XXX, 1897, p. 246 sqq.

Clermont-Ganneau 1898 — Ch. Clermont-Ganneau, *La formule chrétienne ΦΩC ΧΡ ΦΗΝΙ ΠΑCΙΝ et les lychnaria chrétiennes*, în *Recueil d'archéologie orientale*, II, 1898, p. 89 sqq.

Clermont-Ganneau 1900 — Ch. Clermont-Ganneau, *Deux nouveaux lychnaria grec et arabe*, în *Recueil d'archéologie orientale*, III, 1900, p. 41 sqq.

David-Weil 1951 — J. David-Weil, *Note sur deux lampes égyptiennes en terre cuite*, în *Syria*, XXVIII, 1951, p. 265 sqq.

Day 1942 — Fl. E. Day, *Early Islamic and Christian Lamps*, în *Berytus*, 7, 1942, p. 65 sqq.

Dölger 1936 — Fr. J. Dölger, *Lumen Christi*, în *Antike und Christentum*, V, Münster, 1936, p. 1 sqq.

Dumitrașcu 1990 — S. Dumitrașcu, *Lămpi romane. Repertoriul colecției secției de istorie a Muzeului Țării Crișurilor*, în *Crisia*, XX, 1990, p. 37 sqq.

Février et alii 1970 — P.-A. Février, A. Gaspray, R. Guery, *Fouilles de Sétif [1959—1966]. Quartier nord-ouest, rempart et cirque [I-er supplément au Bulletin d'Archéologie Algérienne]*, Alger, 1970.

Frend 1984 — W. H. C. Frend, *The Rise of Christianity*, London, 1984.

Fulford, Peacock 1984 — M. G. Fulford, D. P. S. Peacock, *Excavations at Carthage; The British Mission, I, 2. The Avenue du President Habib Bourgiba, Salambo. The Pottery and Other Objects of the Site*, Sheffield, 1984.

Garbsch, Overbeck 1989 — J. Garbsch, B. Overbeck, *Spätantike zwischen Heidentum und Christentum (Einführung und Katalog)*, München, 1989.

Garet 1975 — K. S. Garet, *Late Roman Corinthian Lamps from the Fountain of Lamps*, în *Hesperia*, 44, 1975, p. 175 sqq.

Goodenough 1953 — E. R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman World*, vol. I, New York, 1953.

Goodenough 1956 — E. R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, vol. V, *Fish, Bread and Wine*, New York, 1956.

Grabar 1972 — A. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, II, *Iconographie*, (variorum reprints) London, 1972.

Graziani-Abbiani 1969 — M. Graziani-Abbiani, *Lucerne fittili paleocristiane nell' Italia settentrionale*, Bologna, 1969.

Gudea 1989—1993 — N. Gudea, *Despre un opaiț de lut bizantin creștin din Muzeul de Istorie din Cluj-Napoca*, în *ActaMN*, 26—30, I, 1989—1993, p. 311 sqq.

Gudea, Ghiurco 1988 — N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988.

Hayes 1972 — J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London, 1972.

Hayes 1976 — J. W. Hayes, *Pottery; Stratified Groups and Typology*, în J. H. Humphrey ed., *Excavations at Carthage 1975 Conducted by the University of Michigan*, I, Tunis, 1976, p. 126 sqq.

Hayes 1978 — J. P. Hayes, *Pottery Report — 1976*, în J. H. Humphrey ed., *Excavations at Carthage 1975 Conducted by the University of Michigan*, II, Ann Arbor, 1978, p. 23 sqq.

Horedt 1945 — K. Horedt, *Funde der Völkerwanderungszeit aus Siebenbürgen*, în *AISC*, IV, 1941/1944 [1945], p. 163 sqq.

Horedt 1982 — K. Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, Bucureşti, 1982.

Ianković 1981 — Dj. Ianković, *La partie danubienne de la région d'Aquis au VI-e et au début du VII-e siècle*, Beograd, 1981.

Iconomu 1967 — C. Iconomu, *Opaiţe greco-romane*, Constanţa, 1967.

Iconomu 1976 — C. Iconomu, *Descoperiri de tipare de opaiţe la Tomis*, în *Pontica*, IX, 1976, p. 135 sqq.

Iványi 1935 — D. Iványi, *Die Pannonischen Lampen. [Dissertationes Pannonicae, Ser. II, nr. 2]*, Budapest, 1935.

Joly 1974 — E. Joly, *Lucerne del museo di Sabratha*, Roma, 1974.

Kennedy 1963 — Ch. A. Kennedy, *The Development of the Lamp in Palestine*, în *Berytus*, 14/2, 1963, p. 67 sqq, Pl. XX—XXXI.

Leclerq 1922 — H. Leclerq, *Eulogie*, în *DACL*, V, 1, Paris, 1922, col. 733 sq.

Leclerq 1924 — H. Leclerq, *Ampoules à eulogies*, în *DACL*, I, 2, Paris, 1924, col. 1 722 sqq.

Leclerq 1928 — H. Leclerq, *Lampes*, în *DACL*, VIII, 1, Paris, 1928, col. 1 086 sqq.

Leclerq 1930 — H. Leclerq, *Lucernare*, în *DACL*, IX, 2, 1930, col. 2 614 sq.

Leclerq 1938 — H. Leclerq, *Pélérinages*, în *DACL*, XV, 1, Paris, 1938, col. 65 sqq.

Leibundgut 1977 — A. Leibundgut, *Die römischen Lampen in der Schweiz. Eine kultur- und handelsgeschichtliche Studie*, Bern, 1977.

Loeschcke 1919 — S. Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswesens*, Zürich, 1919.

Mackensen 1991 — M. Mackensen, *Keramikinventäre*, în F. Rakob [Hrsg.], *Die deutschen Ausgrabungen in Karthago. [Karthago I]*, Mainz, 1991, p. 198 sqq.

Mackensen 1993 — M. Mackensen, *Die spätantiken Sigillata- und Lampentöpfereien von El Mahrine [Nordtunesien]. Studien zur nordafrikanischen Feinkeramik des 4. bis 7. Jahrhundert [Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Bd. 50]*, München, 1993.

Marrou 1963 — H.-I. Marrou, *Deuxième partie. De la persécution de Dioclétien à la mort de Grégoire le Grand (303—364)*, în J. Daniélöu, H.-I. Marrou, *Nouvelle Histoire de l'Église*, vol. I. *Des origines à la mort de Grégoire le Grand*, Paris, 1963, p. 263 sqq.

Menzel 1969 — H. Menzel, *Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*. Katalog, 15, ed. 2, Mainz, 1969.

Meurdrac 1937 — M. Meurdrac, *Une sépulture chrétiènne à Sidon*, în *Berytus*, IV, 1937, p. 130 sqq.

Michelucci 1975 — M. Michelucci, *La collezione di lucerne del Muzeo Egizio di Firenze*, Firenze, 1975.

Miclea, Florescu 1980 — I. Miclea, R. Florescu, *Daco-romanii*, II *(Strămoşii românilor. Vestigii milenare de cultură şi artă)*, Bucureşti, 1980.

Miller 1988 — St. G. Miller, *Excavations at Nemeea 1984—1986*, în *Hesperia*, 57, 1988, p. 5 sqq.

Mușețeanu 1992 — Cr. Mușețeanu, *Ceramica romană de la Durostorum*. Teză de doctorat, București, 1992.

Neuru 1980 — L. Neuru, *Late Roman Pottery; a Fifth Century Deposit from Carthage*, în *Antiquités Africaines*, Paris, XVI, 1980, p. 195 sqq.

Nilsson 1950 — M. P. Nilsson, *Lampen und Kerzen im Kult der Antike*, în *Opuscula Archaeologica*, Zagreb, VI, 1950, p. 96 sqq.

Oziol 1977 — Th. Oziol, *Salamine de Cypre*, VII. *Les lampes du Musée de Cypre*, Paris, 1977.

Pavolini 1982 — C. Pavolini, *Le lucerne in terra sigillata africana da esportazione; proposta di una tipologia*, în *Colloque sur la céramique antique. Carthage 23—24 Juin 1980 [Actes C.E.D.A.C. Carthage. Dossier I]*, Tunis, 1982, p. 145 sqq.

Pavolini 1983 — C. Pavolini, *Considerazioni sulla diffusione delle lucerne in terra sigillata prodotte in Tunisia*, în *Opus*, 2, 1983, p. 45 sqq.

Pavolini 1986 — C. Pavolini, *La circolazione delle lucerne in terra sigillata africana*, în *Società romana*, p. 241 sqq.

Perlzweig 1961 — J. Perlzweig, *The Athenian Agora. Lamps of the Roman Period [The Athenian Agora. Results. Excav. Amer. School Class. Stud. Athens]*, VII, Princeton, 1961.

Piccirillo 1989 — M. Piccirillo, *Chiese e mosaici di Madaba [Studium Biblicum Franciscanum. Collectio Maior, N. 34]*, Jerusalem, 1989.

Pochl 1962 — G. Pochl, *Die frühchristliche Lampe von Lorenzberg bei Epfach, Landkreis Schöngau. Versuch einer Gliederung der Lampen von mediterranen Typus*, în *Aus Bayerns Frühzeit [Friedrich Wagner zum 75. Geburtstag]*, München, 1962, p. 219 sqq.

Ponsich 1961 — M. Ponsich, *Les lampes romaines en terre cuite de la Maurétanie Tingitaine*, Rabat, 1961.

Popović 1969 — Lj. Popović, în *Antička Bronza u Jugoslavii*, Beograd, 1969.

Provoost 1970 — A. Provoost, *Les lampes à récipient allongé trouvées dans les catacombes romaines. Essai de classification typologique*, în *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, Roma, XLI, 1970, p. 17 sqq.

Provoost 1976 — A. Provoost, *Les lampes antiques en terre cuite. Introduction et essai de typologie générale, avec les détailles concernant les lampes trouvées en Italie*, în *L'Antiquité classique*, Louvain, XLV, 1976, p. 5—39 și 550—586.

Raynaud 1987 — C. Raynaud, *Un atelier de potier du IV-e siècle après J.-C. a Générac (Gard)*, în *Figlina*, Lyon, 1987, p. 325 sqq.

Rossiter 1988 — J. J. Rossiter, *Lamps from the Late 4-th to early 5-th Century Deposit*, în J. H. Humphrey ed., *The Circus and a Byzantine Cemetery at Carthage*, Ann Arbor, 1988, p. 531 sqq.

Riley 1981 — J. A. Riley, *The Pottery from the Cisterns 1977. 1 and 1977. 3*, în H. J. Humphrey ed., *Excavations at Carthage 1977 Conducted by the University of Michigan, VI*, Ann Arbor, 1981, p. 85 sqq.

Russu 1958 — I. I. Russu, *Materiale paleocreștine din Transilvania*, în *ST*, 10, 1958, p. 311 sqq.

Rusu 1991 — M. Rusu, *Paleocreștinismul din Dacia romană*, în *EphemNap*, I, 1991, p. 81 sqq.

Sági 1960 — K. Sági, *Die spätrömische Bevölkerung der Umgebung von Keszthely*, în *ActaArchHung*, XII, 1960, p. 187 sqq.

Scholl 1992 — T. Scholl, *The Chronology of Jerash Lamps: Umayyad Period*, în *Archeologia*, Warszawa, XLII, 1991 (1992), p. 65 sqq.

Società romana — *Società romana e Impero tardoantico*, vol. III, *Le merci, gli insediamenti*, Bari, 1986.

Sotgiu 1968 — G. Sotgiu, *Iscrizioni latine della Sardegna [Supplemento al CIL X e al Ephemeris epigraphica VIII], 2. Instrumentum domesticum*, 1. *Lucerne*, Padova, 1968.

Szentléleky 1969 — T. Szentléleky, *Ancient Lamps*, Amsterdam, 1969.

Tudor 1965 — D. Tudor, *Castra Daciae Inferioris (VIII)*, în *Apulum*, V, 1965, p. 233 sqq.

Tudor 1974 — D. Tudor, *Sucidava*, Craiova, 1974.

Toropu, Stoica 1970 — O. Toropu, O. Stoica, *Descoperiri arheologice şi numismatice din Oltenia*, în *Materiale*, IX, 1970, p. 491 sqq.

Vikić-Belančić 1975 — B. Vikić-Belančić, *Antike Lampensammlung im Archäologischen Museum zu Zagreb, 2. Teil*, în *Vjestnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu*, Zagreb, 3, ser. 9, 1975, p. 49 sqq.

Villedieu 1986 — Fr. Villedieu, *Turris Libisonis — Porto Torres [Sardegnad]. Il contesto delle mura*, în *Società romana*, p. 155 sqq.

Waage 1941 — F. O. Waage, *Lamps*, în R. S. Stilwell, *Antioch-on-the-Orontes*, Vol. III. *The Excavations 1937—1939*, Princeton—London—Haye, 1941.

Werner 1969 — J. Werner, *Der Lorenzberg bei Epfach. Die spätrömischen und frühmittelalterlichen Anlagen*, München, 1969.

Williams II, Zevronos 1988 — K. Williams II, O. H. Zevronos, *Corinth 1987; South of Temple E and East of the Theater*, în *Hesperia*, 57, 1988, p. 98 sqq.

Wilson, Sa'd 1984 — J. Wilson, M. Sa'd, *The Domestic Material Culture of Buṣrā — from the Nabateean to the Umayyad Period*, în *Berytus*, XXXII, 1984, p. 63 sqq.

Zaccaria Ruggiu 1980 — A. Zaccaria Ruggiu, *Le lucerne fittili del Museo Civico di Trevisio*, Roma, 1980.

SPÄTRÖMISCHE UND FRÜHBYZANTINISCHE LAMPEN AUS DAKIEN

(Zusammenfassung)

Im vorliegenden Aufsatz wird eine Reihe von Lampen besprochen, die im spätrömischen oder frühbyzantinischen Reich hergestellt und auf dem Gebiet Dakiens entdeckt wurden, sowie einige an Ort und Stelle nach dem Muster eingeführter Stücke erzeugte Kopien. Die Gebiete in unmittelbarer Nähe der Donau, die im IV.—VI. Jh. zeitweilig dem Reich angehörten, wurden hier nicht in Betracht gezogen. Mit drei Ausnahmen (Kat. Nr. 2, 10 und 11) sind diese Lampen bereits veröffentlicht worden, jedoch meist ohne eine zutreffende typologische und chronologische Eingliederung. Nach dem Herkunftsort werden die Lampen in mehrere Kategorien eingeteilt:

Lampen aus dem westlichen Mittelmeerbereich (nordafrikanische und italische Lampen):

1. Lampe von Potaissa (Taf. II/1, a—c) vom Typ *Atlante* VIII, C, 2, c. Obwohl zahlreiche Exemplare bekannt sind, wurden die Lampen vom Typ VIII, C, 2, a—f selten in stratigraphisch deutlichen Zusammenhängen gefunden [*Atlante*,

S. 195] und sie scheinen aus den Schichten vom Ende des IV. und Anfang des V. Jh. zu fehlen [*Mackensen 1992*, S. 148]. Die Frage der Anfänge der Herstellung von Lampen wie jene aus Potaissa wurde durch die Veröffentlichung der Werkstatt von Générac (Gard) gelöst, die um 365 n.Chr. in Betrieb war [*Raynaud 1987*, S. 384] und von wo die Lampe aus Taf. II/2 stammt. Folglich konnte unser Stück frühestens im dritten Viertel des IV. Jh. n.Chr., vor dem Hunneneinfall, nach Dakien gelangt sein, oder im Laufe des V. Jh. n.Chr., als nach dem Umzug der hunnischen Macht nach Pannonien die Beziehungen mit dem Reich an der unteren Donau wieder aufgenommen wurden.

2. Lampe von Sarmizegetusa, entdeckt im *praefurnium* eines stpätrömischen Keramikofens (Taf. II/3, a—c). Es ist eine lokale Kopie, die in einer sehr verwischten Form hergestellt wurde. Die Ausmaße und die Körperform, mit nach hinten gerücktem Henkel, entsprechen nicht den späten Lokalprodukten, sondern wurden von den italischen Lampen vom Typ *Bailey* S(iii) abgeleitet, die beginnend mit der Mitte des V. Jh. n.Chr. datiert werden können [*Bailey 1980*, S. 386—387]. Die Lampe von Sarmizegetusa hat auf dem Boden ein Kreuz mit gleichen Armen und Knöpfen an deren Enden und in der Mitte, das bereits in die Form eingedrückt worden war und das identisch ist mit einem eingeführten Kreuz auf dem Boden einer italischen Lampe vom Typ *Bailey* S(i), die in der Nähe von Verona gefunden wurde (Taf. II, 4, a—b). Da die Lampe von Sarmizegetusa ins V. Jh. n.Chr. datiert werden muß [s. z.B. *Anselmino et alii, Ostia*, S. 56 und Abb. 8 und *Carignani et alii 1986*, S. 32, Abb. 4], kann die Darstellung auf dem Boden nicht mehr als einfaches Töpferzeichen betrachtet werden, sondern als christliches Symbol.

3. Lampe aus Potaissa (Taf. III/1, a—d) vom Typ *Atlante* X, A, 1, a. Das Kreuz auf dem Siegel, mit konzentrischen Kreisen und Perlen verziert und mit verbreiterten Armenden, ist ein Motiv des Stiles E(i) [*Hayes 1972*, Nr. 311, S. 277, Abb. 56; *Atlante*, S. 130, Stempel 236, Tav. LIX b, Nr. 46], der zwischen 480 und 540 n.Chr. datiert werden kann [*Atlante*, S. 124]. (Für den Typ im allgemeinen s. *Mackensen 1993*, S. 151—152, mit zahlreichen Beispielen, denen noch *Février et alii 1970*, S. 128, Nr. 34 und 35; *Pavolini 1986*, S. 243—244; *Anselmino et alii, Cartagine*, S. 171 ff., Abb. 7—10; *Villedieu 1986*, S. 158 und Tabelle Nr. 6, S. 157 hinzuzufügen sind). Die Lampe gelangte am wahrscheinlichsten in der ersten Hälfte des VI. Jh. n.Chr. nach Dakien.

4. Lampe aus Apulum (Taf. III/2, a—c), Typ *Atlante* A, 1, a / *Hayes* II B. Auf der Schulter ist sie mit dem Motiv des in Voluten endenden Rhombus verziert [*Hayes 1972*, S. 248, Motiv 103, Abb. 44; *Mackensen 1993*, S. 582, Typ. 250, Abb. 21, 11—12), das in die Zeitspanne 440—500 n.Chr. datiert werden kann. Auf dem Spiegel hat sie ein Kreuz, dessen senkrechte Arme ein P darstellen und das mit Rhomben verziert ist. Die Monogrammkreuze kommen auch auf vom Typ *Hayes* II B vor und auf Sigillaten des Stils E(i), die zwischen 480—540 n.Chr. datiert werden. Auf den letzteren jedoch sind jedwelche Kreuze nur mit Kreisen und Warzen verziert. Die Verzierung mit Rhomben, wie im Falle des Stückes von Apulum, erscheint nur auf Kreuzen des Stils E(ii) [*Hayes 1972*, S. 279—281, Abb. 57, Motiv 330—333; *Atlante*, S. 131, Tav. LX, Nr. 9—13, Motiv 260—264], das zwischen 525—600 n.Chr. datiert werden kann [*Hayes 1972*, S. 222; *Atlante*, S. 124]. Auf den Sigillaten des Stils E(ii) fehlt jedoch das Monogrammkreuz. Folglich kann die Lampe von Apulum nicht später als 540 n.Chr. erzeugt worden sein, als das Monogrammkreuz von den afrikanischen Sigillaten verschwand, aber auch nicht früher als 525 n.Chr., als die Verzierung der Kreuze mit Rhomben auftrat. Somit kann sie um die Mitte des VI. Jh. n.Chr. nach Dakien gelangt sein.

5. Lampe aus Apulum (Taf. IV/1, a—c), Typ *Hayes* II A / *Atlante* X, A, 2. Solche Lampen wurden in Italien und Griechenland in Schichten des V. Jh. n.Chr. gefunden [*Atlante*, S. 200]. Die Verzierung auf der Schulter ist in der griechischen Welt wiederzufinden, jedoch auf Lampen eines anderen Typs als der hier besprochene (s. Anm. 20). Die Lampe von Apulum konnte um die Mitte des V. Jh. n.Chr. oder etwas später nach Dakien gelangen, wahrscheinlich vom Balkan her.

6. Lampe von Sarmizegetusa (Taf. IV/2, a—b). Dies ist eine lokale Kopie, mit sehr verwischtem Relief, einer Lampe vom Typ des westlichen Mittelmeerbereiches. Dafür spricht die Körperform, die beiden Öllöcher und die Verzierung des Bodens, die unsere Lampe an die italischen vom Typ *Bailey* S(iii) annähert. Hingegen ist das Kreuz auf dem Spiegel (Motiv der Gruppe III der zyprischen

Sigillaten, datiert zwischen 470—580 n.Chr. [*Hayes 1972*, S. 349]) auf den in Griechenland hergestellten Lampen wiederzufinden, die nordafrikanische Lampen zum Vorbild haben (Taf. IV/4—6). Solche Stücke wurden in Schichten vom Ende des VI. Jh. gefunden [*Miller 1988*, S. 5; *Williams II, Zevronos 1988*, S. 99, Nr. 8; vgl. auch *Garet 1975*, S. 199, Nr. 30, Taf. 44]. Auf der Schulter der Lampe von Sarmizegetusa kann ein Motiv mit Rillen bemerkt werden, das diese Lampe an jene annähert, die an der unteren Donau hergestellt wurden (Taf. IV/3). Es ist möglich, daß der Handwerker aus dem Sarmizegetusa des VI. Jh. eine italische Lampe als Vorbild für den Boden und eine donauländische für den Spiegel verwendet hat.

Donauländische Lampen. Ich habe in diese Kategorie eine Reihe frühbyzantinischer Lampen aufgenommen, die seltener in Griechenland oder Kleinasien vorkommen, dafür in großer Anzahl in den Donauprovinzen des Reiches hergestellt wurden.

7. Lampe von Bumbeşti (Taf. V/1), Typ *Iconomu 1967*, XXX. Ein identisches Exemplar wurde in Constanţa entdeckt (Taf. V/2). Für die Datierung der Serie können einige Entdeckungen von Formen (z.B. Taf. V/3, a—b) in Betracht gezogen werden, die aus einem Depot vom Beginn des VII. Jh. n.Chr. aus dem „Mosaikgebäude" von Constanţa stammen [*Iconomu 1976*, S. 141—145]. Ähnliche Formen erschienen auch in Kranevo, Bulgarien, gleichfalls in den letzten Schichten der Festung [*Iconomu 1976*, S. 138—139 und Anm. 9]. Die besprochene Lampe konnte also im VI. — Anfang des VII. Jh. n.Chr. nach Dakien gelangt sein.

8. Lampe von Războieni (Taf. V/5, a—d), Typ *Iconomu 1967*, XXX. Ein identisches Stück wurde in Constanţa entdeckt (Taf. V/6) und ähnliche Lampen gibt es auch auf der athenischen Agora, in Schichten des VI.—VII. Jh. n.Chr. [*Perlzweig 1961*, Nr. 2935].

9. Lampe aus Apulum, vom Gebiet der gewesenen *Colonia Aurelia Apulensis* (Taf. VI/a—c), vom Typ *Iconomu 1967*, XXXIII. Solche Lampen kommen in der frühbyzantinischen Welt häufig vor [*Oziol 1977*, Nr. 819—821 und S. 270—271, für Analogien]. Jene mit dem Henkel in Form einer menschlichen Gestalt, kommen häufig in der Donaugegend vor (Taf. VI/2 und 3), wo sie ebenfalls ins VI. Jh. n.Chr. datiert werden.

Griechische Lampen. In diese Kategorie wurde eine einzige Lampe aufgenommen (Nr. 10), obwohl es möglich ist, daß die in Mercheaşa gefundene Lampe [*Gudea, Ghiurco 1989*, S. 154, A, f, c, 3; Taf. VIII] aus der Werkstatt des κιόνης aus Athen stammt [*Perlzweig 1961*, Nr. 1918], da sie nicht nur dieselbe Form und Verzierung aufweist, sondern auch das Zeichen X auf dem Boden. Ohne eine unmittelbare Prüfung des Stückes kann sich der Autor jedoch nicht äußern.

10. Griechische Lampe vom Typ *Broneer 1930*, XXVIII (Taf. VI/4, a—c) aus einer Privatsammlung, von der man annahm, sie stamme von Apulum, aber laut Inventurregister des Museums Cluj, ist der Entdeckungsort unbekannt (die einzige Angabe ist „römische Lampe", was uns glauben läßt, daß sie nicht in Griechenland erworben wurde). Die Analogien aus Korinth und Athen (Taf. VI/5—7) beweisen, daß die Lampe im VI. Jh. n.Chr. dort hergestellt wurde, denn unser Stück ist wegen der Einschnittverzierung an das Ende der Serie von Lampen mit der Darstellung des Helios einzureihen.

Syrisch-palästinensiche Lampen. Hier wurde eine Anzahl von Lampen aus dem Gelobten Lande (vielleicht auch aus Ägypten) aufgenommen, die sich laut Autor frühestens ins VI. Jh. n.Chr. datieren lassen.

11. Lampe vom Typ „candlestick lamp" (Taf. VII/1, a—c) [*Scholl 1992*, Gruppe I] von Gherla. Solche Lampen wurden in Schichten der ersten Hälfte des VI. Jh. n.Chr. gefunden (Taf. VII/2) [*Piccirillo 1989*, S.190], der zweiten Hälfte desselben Jahrhunderts (Taf. VII/5) oder der zweiten Hälfte des VI. — ersten Hälfte des VII. Jh. n.Chr. [*Scholl 1992*, S.66]. Aus einer Schicht des VII. Jh. n.Chr. stammt die Lampe aus Taf. VII/7 [*Piccirillo 1989*, S.343], und aus einer Schicht des VIII.—IX. Jh. n.Chr. jene aus Taf. VII/9. Da auf solchen Lampen keine arabischen, sondern nur griechischen Inschriften vorkommen, muß ihre Herstellung vor der arabischen Eroberung (unter Omar I, 638 n.Chr.) aufgehört haben, oder spätestens zu Beginn des VIII. Jh. nChr., als unter Omar II Griechisch nicht länger als offizielle Sprache neben dem Arabischen geduldet wurde. Nach Dakien muß diese Lampe vor dem Zusammenbruch des byzantinischen *limes* an der Donau 602—610 n.Chr. gelangt sein, Datum, nach dem Beziehungen zum Gelobten Lande schwerer anzunehmen sind.

12. Eine der vorangehenden identische Lampe aus Ploieşti, aus einem Körpergrab aus dem Viertel Bereasca (Taf. VII/6). Die Verzierung mit einem Kreuz zeigt den christalichen Charakter dieses Stückes.

13. Lampe vom „Typ Jerash" (Taf. VIII/1, a—c) [*Scholl 1992*, Gruppe IV, Variante 2], gefunden im Lager von Răcari. Solche Lampen erschienen in Jerash in Schichten der zweiten Hälfte des VII. Jh. (Taf. VIII/3—4), in Madaba in einer Schicht des VII. Jh. (Taf. VIII/2) und in Buşrā in omajjadischen Schichten des VIII.—IX Jh. n.Chr. (Taf. VIII/9). Die Lampe von Răcari konnte gegen Ende des VI. oder zu Beginn des VII. Jh. n.Chr. nach Dakien gelangt sein.

14. Lampe von „syro-palästinensischem Typ" [*Kennedy 1963*, 19 B], die aus Potaissa stammt (Taf. IX/1, a—b). Auf solchen Lampen kommen sowohl griechische (Taf. IX/7) als auch arabische (Taf. IX/5—6) Inschriften vor. Mit Rechtecken auf der Schulter verzierte Lampen, wie das Stück von Potaissa, erscheinen bis in Schichten des VIII. Jh. n.Chr. (Taf. IX/3) [*Berthier 1985*, S.11—12, Nr. 1—4]. Zum Unterschied jedoch von den palästinensichen Stücken hat die Lampe von Potaissa ein schmäleres Ölloch, Detail, das an einer Anzahl von Lampen aus Ägypten wiederzufinden ist (Taf. IX/2) [Vgl. *Michelucci 1975*, S.101—102, mit anderen ägyptischen Beispielen].

Schlußfolgerungen. Die 14 Lampen dieses Aufsatzes werden vornehmlich ins VI. Jh. n.Chr. datiert (mit Ausnahme von Nr. 1, 2 und 5). Das massive Eindringen der Importe in dieser Zeitspanne muß mit der aktiven Politik in Verbindung stehen, die das Byzantinische Reich jetzt an der Donau betriebt.

Die meisten Stücke stammen aus ehemaligen Städten der römischen Provinz Dakien (Taf. X): drei Lampen aus Apulum (Nr. 4, 5 und 9), drei aus Potaissa (Nr. 1, 3 und 14), zwei aus Sarmizegetusa (Nr. 2 und 6). Die übrigen stammen aus dem Bereich gewesener Auxiliarkastelle: Nr. 11 von Gherla (Kastell der *ala II Pannoniorum*), Nr. 8 von Războieni (Kastell der *ala I Batavorum*), Nr. 7 von Bumbeşti (Kastell, in dem nacheinander mehrere Kohorten standen) und Nr. 13 von Răcari (Kastell, das im IV.—VI. Jh. n.Chr. in eine Festung der bodenständigen Bevölkerung umgewandelt wurde). Nur ein einziges Stück, Nr. 12, von Ploieşti, wurde außerhalb der Grenzen der ehemaligen Provinz gefunden, was beweist, daß die Lampen mit den Bräuchen und der Denkweise der romanischen Bevölkerung dieses Gebietes in Einklang stehen und nicht mit später eindringenden barbarischen Gruppen, die vermutlich andere Beleuchtungsmittel verwendeten und den christlichen Glauben nicht teilten (mit dem die Anwesenheit einiger der Importlampen in Verbingung steht). Übrigens gibt es für dieselbe Zeitspanne zahlreiche Lampen lokaler Tradition, die vornehmlich in demselben Gebiet, das im II.—III. Jh. n.Chr. dem Reich angehört hatte, konzentriert sind. Überraschend ist die Bedeutung, die die ehemaligen Städte auch zwei-drei Jahrhunderte nach der Aufgabe der Provinz behalten. (Aus anderen Zentren, wie z.B. Porolissum, woher keine eingeführten Keramiklampen bekannt sind, stammen dafür Bronzelampen derselben Zeitspanne).

Zahlreiche Stücke wurden selbstverständlich in den benachbarten Donauprovinzen hergestellt, aber zumindest ebensoviele stammen aus den westlichen Provinzen und bezeugen die Beziehungen der Romanität Dakiens mit dieser Gegend. Eine Sonderstellung nehmen die Stücke aus dem Gelobten Lande ein, während die Lampen aus den aktiven kleinasiatischen und balkanischen Zentren sehr selten sind.

Da der Handel in dieser Zeitspanne schwach entwickelt ist, bringt der Autor das Vorkommen von Importgegenständen in Dakien eher mit dem Christentum in Verbindung als mit den laufenden Beleuchtungsnotwendigkeiten. Er argumentiert aufgrund von Texten und Inschriften auf Lampen, daß im christlichen Kult das Licht eine bedeutende Rolle spielt und daß die Lampen nebst Kerzen nicht nur bei der Auferstehungsmesse, sondern auch in jeder Abendmesse benutzt wurden und eine bedeutsame liturgische Rolle in Verbindung mit der Idee der Erlösung spielen. Ein Teil der Importstücke können nach Dakien als „Eulogia" gelangt sein, als Geschenke von Priestern aus dem Reich für die Gläubigen nördlich der Donau, wie auch einige der Stücke aus dem Gelobten Land von Pilgern hierher gebracht werden konnten; auf diese Weise müssen auch die Ampullen mit dem Hl. Menas gedeutet werden, die ebenfalls auf dem Gebiet der ehemaligen römischen Provinz Dakien entdeckt wurden.